

KULTŪRŲ KRYŽKELĖS: SAVASTIS IR SVETIMYBĖS

Intelektualinės mokslinės institucijos XIX amžiaus viduryje

Lietuvos kultūrinio gyvenimo raidą tarpsukiliminiu laikotarpiu formavo kelios mokslo ir kultūros draugijos. Pirmiausia – Vilniaus medicinos draugija, bene vienintelė krašto mokslinė visuomeninė organizacija, įsikūrusi ir pradėjusi veikti imperatoriškojo Vilniaus universiteto prieglobstyje ir gyvavusi iki pat 1940 metų. Kas lėmė tokį pastovumą? Pirmiausia ji lėmė pats gydytojų – anuomet labiausiai organizuotos ir susitelkusios inteligentijos grupės – socialinis ir kultūrinis statusas. Medikams buvo keliama didžiausi profesiniai reikalavimai, jie privalėjo išklaustyti visą universitetinį kursą¹, kad galėtų oficialiai verstis gydytojo praktika. Gydytojai ne tik dirbo medicinos mokslo srityje, bet gana gausiai įsitraukė į intelektualinį Lietuvos gyvenimą, rūpinosi tomis kultūros sferomis, kurios tiesiogiai nieko bendra su jų profesija neturėjo, štai tikrai įspūdingo Lietuvos kultūrinio gyvenimo įvykio – garsiojo Vilniaus albumo leidimo – organizatorius buvo medikas Jonas Kazimieras Vilčinskis. Daug jo kolegų reikėsi literatūroje, dailėje, muzikoje.

Universiteto klestėjimo metais Draugija buvo tiesiog suaugusi su universitetu: posėdžiavo jo salėse, naudojosi universiteto biblioteka ir kabinetais bei laboratorijomis. Caro valdžia suvokė, jog kitų būdų išlaikyti aukštą sveikatos apsaugos lygį krašte nėra, ir tik stengėsi kontroliuoti, kad Vilniaus medicinos draugijos planuose neatsirastų nemedicininis dalykų. Greičiausiai siaura profesinė ir mokslinė Draugijos darbo kryptis buvo viena iš svarbiausių priežasčių, dėl kurių Vilniaus medicinos draugija išvengė caro valdžios represijų ir išliko net sunkiausių posukiliminių krizių metais.

Nepaprastos reikšmės įvykis ir Vilniaus archeologijos komisijos (AK) bei Senienų muziejaus įkūrimas 1855 metais. Ši Komisija, įsteigta grafo Eustachijaus Tiškevičiaus iniciatyva, krašte nebelikus aukštojo mokslo įstaigų, bene vienintelė teikė galimybę šiaip taip organizuoti mokslinį ir kultūrinį gyvenimą. XIX amžiaus viduryje Lietuvos archeologijos mokslas žengė pirmuosius savo žingsnius. Tuometinė archeologija – „tai mokslas apie senienas apskritai“. Komisija domėjosi ne tik istorija bei archeografija, bet ir literatūra, daile, architektūra. Be to, Komisija reikėsi tokiose mokslinio gyvenimo srityse, kurios netilpo net į pačią plačiausią archeologijos sampratą.

Po universiteto uždarymo 1832 metais Vilniuje veikusios Medicinos ir Labdarybės draugijos toli gražu nepajėgė patenkinti kylančių krašto kultūrinių poreikių. Siauras medicininis ir aristokratiškas filantropinis šių draugijų profilis, caro valdžios represijos po sukilimo trukdė aktyviausių kultūros veikėjų planams ir iš esmės neįveikė kultūrinio gyvenimo stagnacijos. Vladislavas Sirokomlė 1852 metais rašė:

Vilnius šiandien ne toks, kad galėtų pralinksminti arba palengvinti dvasios kančias, trūksta net bendriausių, miestui įprastų pramogų [...]. Teatras silpnas tiek savo repertuaru, tiek aktorių vaidyba, literatūroje stagnacija [...].²

Komisijos įstatų 1 paragrafas šitaip nusakė savo veiklos tikslą:

Surinkti į vieną vietą senuosius aktus, rankraščius, monetas, medalius, ginklus, užrašus ir jų kopijas, paveikslus, statulas ir kitus daiktus, liečiančius Rusijos Vakarų krašto istoriją, kad būtų išsaugoti senovės paminklai ir būtų galima pasinaudoti jais tiriant kraštą ne tik istoriniu, bet ir prekybiniu, pramoniniu, gamtotyriiniu žemės ūkio ir

¹ Małgorzata Stolzman, „O Wileńskiej inteligencji międzypowstaniowej (1830–1863)“, in *Inteligencja polska XIX i XX wieku*, t. 3, Warszawa, 1983, p. 13.

² Cituojama iš Dawid Fajnhauz, *Ruch konspiracyjny na Litwie i Białorusi. 1846–1848*, Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1965, p. 341.

statistiniu atžvilgiu.³

Tokie platūs užmojai atspindėjo ne tik didelį Komisijos organizatorių pasitikėjimą savo jėgomis, bet ir norą suburti į vieną draugiją visą intelektualinį Lietuvos potencialą. 12 paragrafe šitaip apibūdinti Komisijos nariai:

Į tikruosius narius ir bendradarbius priimami vietiniai bajorai ir apskritai žmonės, galintys pagelbėti muziejaus ir komisijos moksliniams tikslams materialinėmis ir piniginėmis lėšomis.⁴

Į šią Komisiją telkėsi profesionalūs istorijos tyrinėtojai ir mėgėjai, gydytojai, gamtininkai, rašytojai, dailininkai, šiaip žymesni visuomenės veikėjai bei turtingi dvarininkai, kurių aukos ir metiniai įnašai padėjo organizuoti Lietuvos kultūrinį bei mokslinį gyvenimą.

Caro vyriausybė Komisijai ir Senienų muziejui paskyrė patalpas, seniau priklausiusias Vilniaus universitetui, perdavė kai kuriuos išlikusius universiteto mineralų ir ornitologijos rinkinius, be to, pačios Komisijos rūpesčiu į muziejų pateko kai kuriose Lietuvos mokyklose, uždarytuose vienuolynuose likusios senienos ir retos knygos.

Vilniaus archeologijos komisijos veikla neišvengiamai buvo gana prieštaringa dėl daugelio priežasčių: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūrinė tradicija, feodalinės aristokratijos vyravimas kultūriniame gyvenime, sudėtingi politiniai santykiai ir tikslai buvo deklaruojami oficialiai – ypač caro vyriausybės ir vietinės administracijos akivaizdoje, – kiti slėpti už sandariai užveriamų salonų durų ir viešumon iškildavo tik netiesiogiai. Todėl ir amžininkai, ir vėlesnių laikų istoriografai tą veiklą vertina labai nevienareikšmiškai. Vienus šokiravo tai, kad Komisijos tikraisiais ar garbės nariais buvo tiek daug Lietuvos didikų ir turtingų dvarininkų, kitus piktino tai, kad jos darbuose dalyvavo caro vyriausybės nariai, generalgubernatoriai bei aukštieji krašto administracijos pareigūnai, tretieji – daugiausia caro politikos Lietuvoje apologetai – Komisijos vadovams prikaišiojo, kad organizacijai priklausė anticarinės kovos ir 1863 metų sukilimo dalyviai.

Archeologijos komisija šiek tiek galėjo padėti tiems lietuvių inteligentams, kurie sunkiai versdamiesi turėjo samdytis turtingiems dvarininkams, mokyti jų vaikus – aukoti savo kūrybines pajėgas. Daugelis neturtingų inteligentų suprato, kad tokia tarnyba neišvengiamai trukdys moksliniam darbui ar meninei kūrybai, todėl įkurtoji Komisija jiems atvėrė kad ir nedideles galimybes skelbti tyrinėjimų rezultatus, o honorarai teikė vilties pragyventi iš kūrybinio darbo. Tokių vilčių skatinami, organizacijos veiklon įsitraukė valstiečių kilmės inteligentai Mikalojus Akelaitis, Vincentas Korotynskis ir kiti.

Su Komisijos ir Senienų muziejaus veikla glaudžiai susiję Vilniaus dailininkai. Vieni jų – tapytojai Albertas Žametas, Edvardas Jonas Römeris (Riomeris), Antanas Zaleskis, skulptoriai Henrikas Dmochovskis, O. Sosnovskis, Kazimieras Jelskis, architektas J. Lepkovskis – buvo jos nariai, kiti – Jonas Zenkevičius, A. Strausas, Juozas Kozlovskis – gaudavo įvairių Komisijos užsakymų: tapė istorinių asmenybių portretus arba jų kopijas, kūrė memorialines skulptūras, restauravo senus dirbinius. Galima teigti, jog XIX amžiaus viduryje ši Komisija buvo solidžiausias mecenatas, labiausiai rėmęs Lietuvos dailę. Dailės rinkiniai sparčiai gausėjo. 1864 metais kolekcijoje buvo 3938 skulptūros, tapybos ir grafikos kūriniai. 1862-ųjų pabaigoje nutarta įsteigti atskirą paveikslų galeriją, kurioje ketinta eksponuoti „daiktai, verti dėmesio estetiniu atžvilgiu, ir visi meno kūriniai“⁵. Be jau turimų dailės rinkinių, Komisija tikėjosi, kad garsus mecenatas ir tikrasis Komisijos narys L. Petkevičius paaukos savo turtingą Lietuvos tapytojų darbų kolekciją. Nors Petkevičius nebuvo didelis tapybos žinovas, bet pirkdamas T. Goreckio, Zenkevičiaus, Žameto ir kitų vietinių dailininkų kūrinius jis nemažai parėmė Lietuvos dailininkus. Petkevičius vien su tuomet užsienyje dirbusiu Goreckiu sudarė

³ *Zapiski Vilenskoj archeologičeskoj kommissii*, d. I, Vil'na, 1856, p. 1.

⁴ *Ibid.*

⁵ Egidijus Aleksandravičius, *Kultūrinis sąjūdis Lietuvoje 1831–1863 metais: Organizaciniai kultūros ugdymo aspektai*, Vilnius: Mokslas, 1989, p. 51.

sutartį nupirkti paveikslų už 12 000 rublių, Zenkevičiui, Žametui už nedidelius darbelius sumokėjo po 1000 rublių. Iš viso per kelerius metus Petkevičius tikėjosi įsigyti apie 70 paveikslų už 60 000 rublių.

Dailės kolekciją pradžioje tvarkė tikrasis Komisijos narys, *Vilniaus albumo* leidėjas Vilčinskis, o nuo 1864 metų balandžio 11 dienos – dailininkas Žametas.

Iš 1858 metais Komisijos parengto ir pradėto svarstyti Vilniaus mokslo draugijos projekto galima spręsti ne tik apie aktyviausių krašto kultūros veikėjų pretenzijas sukurti Vilniuje visos Lietuvos kultūrinės veiklos organizacinį centrą, bet ir apie gerokai platesnį organizacinį darbą, negu buvo numatyta 1855 metais patvirtintuose Archeologijos komisijos įstatuose. Tačiau Eustachijaus Tiškevičiaus, Adomo Honorio Kirkoro ir kitų organizacijos vadovų tikslai Mokslo draugijos įsteigimu nesiribojo. Didžiausia jų svajonė – atgaivinti Vilniaus universitetą. Dar prieš parengiant Vilniaus mokslo draugijos įstatų projektą 1857 metų pabaigoje Kirkoras Józefui Ignacui Kraszewskiui (Juzefui Ignacui Kraševskiui) rašė, jog kiekviename iš keturių numatytų Mokslo draugijos muziejaus skyrių turėtų būti įsteigti vieši kursai. Jų trukmė – nuo 4 iki 6 mėnesių⁶.

Archeologijos komisijos nariai pirmąkart Lietuvos mokslo istorijoje atliko daug mokslinių tyrinėjimų, organizavo įvairias kultūrinės akcijas. Tačiau tiesioginis Komisijos poveikis lietuvių nacionalinės kultūros raidai tebėra neatskleistas. Istoriografijoje arba akcentuojama šios institucijos įtaka Lietuvos mokslo raidai (šiuo atveju tautiškumas atsiduria antroje vietoje), arba konstatuojama, jog įvairiautės Archeologijos komisijos aplinkoje klostėsi tiek lietuvių, tiek lenkų, tiek baltarusių nacionalinių kultūrų elementai.

Vienas svarbiausių požymių, leidžiančių spręsti apie Komisijos poveikį lietuvių demokratinei, tautinei kultūrai, būtų jos domėjimasis lietuvių kalba, liaudies kūryba ir papročiais, dvasinio gyvenimo ypatybėmis bei buitimi. Tačiau Komisijos istoriniai tyrinėjimai daugiausia gvildeno politinės istorijos problemas, kunigaikščių, didikų ir Bažnyčios gyvenimą. Politinės tradicijos, palaikančios LDK valstybingumo ir sykiu unijos su Lenkijos Karalyste idėją, gyvybingumas buvo būdingiausias to meto intelektualinio gyvenimo bruožas. Komisijos narių istoriniuose darbuose vyravo mintis, kad Lietuvos unija su Lenkija buvo ir liko svarbiausias politinės ir kultūrinės krašto raidos poreikis. Dauguma tų darbų parašyti lenkiškai, todėl kai kurie istorikai vēlesnėse kultūros paveldo dalybose visą Archeologijos komisijos veiklą priskyrė lenkų nacionalinės kultūros domeniui. Tačiau Komisijos orientacija į aristokratinės kultūros vertybes buvo tolima tiek lietuvių, tiek lenkų ar baltarusių demokratams. Kitaip tariant, Archeologijos komisijos santykis su lietuvių nacionaline kultūra turėtų būti interpretuojamas kaip santykis tarp elitinės (žymiu mastu kosmopolitinės) ir demokratinės (etninės) vienos tautos kultūros reiškinių, šio painaus santykių mazgo beveik nebereikia painioti XIX amžiaus pabaigos–XX amžiaus pradžios kultūros istorijai, nes plėtojantis kapitalistiniams santykiams ir nacionalinėms kultūroms ši archajiška, bajoriška Lietuvos kultūros dalis konvergavo lenkų nacijos link. Tačiau tai, kad XIX amžiaus viduryje Vilniaus archeologijos komisijos moksliniuose tyrinėjimuose dominavo politinės krašto istorijos, o ne lietuvių kalbos ir folkloro dalykai, dar neduoda pagrindo kalbėti apie Komisijos darbų priklausomybę vien lenkų nacionalinei kultūrai. Komisijos nariai netyrinėjo ne tik lietuvių, bet ir lenkų liaudies kultūros. Tie darbai, jei tokių ir buvo, tiesiogiai nesisiejo su pagrindine šios organizacijos veiklos kryptimi. Vilniaus archeologijos komisijos darbai buvo vienodai reikšmingi visoms trimis Lietuvos etninėms kultūroms. Todėl konkretaus šios institucijos poveikio lietuvių demokratinei, tautinei kultūrai reikėtų ieškoti šalia pagrindinės Tiškevičiaus, Kirkoro bei kitų jos organizatorių veiklos.

Lietuvių istorikas ir kultūros veikėjas Simonas Daukantas su Tiškevičiaus planais įkurti Lietuvos muziejų susipažino dar penktajame dešimtmetyje. Pirmąsyk apie privačią Tiškevičiaus kolekciją 1843 metais jį informavo Teodoras Narbutas⁷. Tais pačiais metais Daukantas nesėkmingai mėgino susitikti su Tiškevičiumi, kuris per Peterburgą vyko į Švediją susipažinti su tenykšte archeologija ir muziejininkyste. Gyvenimo saulėlydyje, įsikūręs atokiau nuo Vilniaus, svarbiausio Lietuvos kultūrinio

⁶ Stolzman, „Czasopisma Wileńskie Adama Honorego Kirkora“, in *Zeszyty Naukowe uniwersytetu Jagiellońskiego*, t. CCCXXI, *Prace Historyczne*, sąs. 26, Warszawa, Kraków: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1973, p. 41.

⁷ Žr. Vytautas Merkys, *Simonas Daukantas*, antras papildytas leidimas, Vilnius: Vyturys, 1991, p. 176.

gyvenimo centro, Daukantas per laikraščius sekė Archeologijos komisijos bei Senienų muziejaus steigimąsi. Šios mokslo įstaigos lietuvių istoriką domino todėl, kad jam atrodė, jog čia bent iš dalies bus plėtojamas jo pradėtas darbas. 1858 metų rugsėjo 25 dieną Daukantas vienam iš Archeologijos komisijos narių rašė:

Džiaugiuosi skaitydamas periodiką, kad Tamsta, Pone Geradari, tapai Vilniaus archeografijos komisijos tikroju nariu, ši aplinkybė žadina manyje viltį, kad Tamsta, Geradari, busi bešališku teisėju vertinant dokumentus ir neleisi rinkinyje tokių, kurie vienai kuriai pusei galėtų būti nemalonūs, o skelbsi tokius, kurie yra reikalingiausi teisingiems istorijos faktams išaiškinti.⁸

Pagal savo išgales jis stengėsi turimais istorinių dokumentų nuorašais papildyti steigiamo muziejaus fondus. Savo korespondentui rašė siunčiąs Komisijai vieną Žygimanto Kęstutaičio sūnaus Mykolo išduotą dokumentą, nurašytą iš Lietuvos Metrikos, rūpinosi, kad jo sudarytas dokumentų rinkinys, iki tol buvęs pas Narbutą, atitektų muziejui, be to, ketino perduoti ir „likusius senus dokumentus“.

Kitų lietuvių tautinės kultūros kūrėjų akimis, Komisijos veikla iš dalies atitiko lietuvių kultūrinius poreikius, o galimybė tapti tikroju nariu ar nariu-bendradarbiu buvo laikoma ypatinga garbe. Štai aktyvus lituanistinio sąjūdžio veikėjas ir krašto praeities žinovas Ambraziejus Pranciškus Kašarauskis atsiminimuose nepaprastai didžiuodamasis rašė, kaip buvo išrinktas Komisijos nariu-bendradarbiu.⁹

Archeologijos komisijos įkūrimas bei senienų rinkimo sąjūdis, susijęs su muziejaus atidarymu Vilniuje, buvo nemaža paskata lietuvių kultūros ir raštijos kūrėjams, žengusiems pirmuosius žingsnius tyrinėjant lietuvių kalbą, folklorą bei krašto istoriją. Visgi Komisijos vadovai labai nevienodai rodė savo dėmesį tiems demokratinės kultūros puoselėtojams, ir ne visi norintys buvo priimti į Komisijos narius. Bene pirmiausia Komisijos vadovybė atkreipė dėmesį į Valančių, kurį tikroju nariu išrinko 1858 metų gruodžio 6 dieną ypatingajame posėdyje. Nors negalėtume teigti, jog labiausiai čia lėmė Valančiaus visuomeninis statusas (vyskupas jau buvo paskelbęs savo istorinį veikalą *Žemaičių vyskupystė*), tačiau visiškai ignoruoti šio fakto irgi negalima. Aristokratinė ambicijų kupiniems Komisijos vadovams tai turėjo šį tą reikšti. Tiktai po kelerių metų, pasirodžius keletui aktualių straipsnių lenkų spaudoje, Kirkoro pasiūlymu Komisijon buvo išrinktas Mikalojus Akelaitis, o 1862-ųjų pabaigoje nariais-bendradarbiais tapo Laurynas Ivinskis (1862 metų kovo 11 dieną) ir Kašarauskis (1862 metų gruodžio 11 dieną)¹⁰. Galima tik spėlioti, kodėl Daukantas, žymiausias ano meto lietuviškai rašęs istorikas, Archeologijos komisijos nariu netapo. Vargu ar tai atsitiktinumas. Komisijos pirmininkas turėjo būti girdėjęs apie Daukantą, kurio knygų buvo Komisijos bibliotekoje, o keletą dokumentų kopijų pats istorikas ketino paaukoti Senienų muziejui. Matyt, į šį klausimą galima būtų atsakyti žinant įtakingiausių Komisijos vadovų požiūrį į Daukanto istorines nuostatas ir į tą kalbą, kuria jis savo veikalus publikavo.

Visa tai sąlygojo dvejopą Archeologijos komisijos poveikį lietuvių tautinei kultūrai ir tos kultūros kūrėjams. Viena vertus, Komisijos mokslo darbai, visuotinai pripažintas jos statusas bei organizacinis vaidmuo lietuvių demokratinės kultūros veikėjams buvo gera intelektualinės veiklos mokykla, kuri bent kiek užpildė spragą, atsiradusią uždarius Vilniaus universitetą. Iš liaudies kilusiai ir jos poreikius labiau suprantančiai plebėjiškai inteligentijai buvo svarbu pasinaudoti jai priimtinais aristokratiškosios kultūros vaisiais. Lietuvių liaudis, siekdama žemės ir laisvės, neišvengiamai turėjo pareikalauti ir iki tol viešpataujančiųjų sluoksnių monopoliu buvusių kultūrinių vertybių. Tačiau Komisijos kompetencijai priklausiusi kultūrinė veikla tebuvo tik dalis tautinės kultūros būtinųjų komponentų. Žymiausi ano meto lietuvių demokratai domėjosi Lietuvos valstybės istorija, tačiau nesitenkino vien kunigaikščių, didikų ir Bažnyčios vadovų nuopelnų apžvalga. Tautinės kultūros kūrėjams reikėjo parodyti, jog Lietuvos istorija yra viena, nedaloma ir ta pati – tiek bajorui, tiek vals-

⁸ Daukanto 1858 08 25 laiškas Eustachijui Tiškevičiui (?), – in Simonas Daukantas, *Raštai*, t. 2, Vilnius: Vaga, 1976, p. 776.

⁹ Aleksandravičius, op. cit., p. 60.

¹⁰ Ibid., p. 61.

tiečiam; liaudžiai reikėjo įteigti, kad ji ir yra tikrasis istorijos subjektas. Pažangiai, demokratinėi istoriografijai reikėjo žengti Daukanto pramintu keliu: parodyti, jog ekonominė bei socialinė priespauda ir lietuvių kalbos bei liaudies kultūros paniekimas – neatsiejami. Be to, lietuvių demokratinės kultūros privaloma sąlyga buvo lietuvių kalbos ir folkloro tyrinėjimas, kurį Vilniaus archeologijos komisija iš esmės ignoravo. Tai vertė lietuvių demokratinės kultūros veikėjus galvoti apie savų kultūrinių institucijų, kurios užsiimtų Archeologijos komisijos apleistais dalykais, steigimą.

Kita vertus, Tiškevičiaus ir kitų aristokratinės kultūros tradicijų puoselėtojų pastangos išlaikyti viso Lietuvos kultūrinio gyvenimo vadžias savose rankose, nenoras įsileisti į privilegijuotą intelektualinį elitą savarankiškai mąstančių demokratinės kultūros veikėjų trukdė formuoti lietuvių tautinei kultūrai, plėtoti mokslui bei menui. Nors demokratiškai nusiteikęs Kirkoras ir jo šalininkai literatūrai liaudžiai rūpinosi leisti lietuvių kalba, tačiau mokslo darbus spausdindami lenkiškai piršo mintį, jog šiam reikalui tinkanti tik lenkų kalba. Dėl šios aplinkybės aukštesnius mokslus išėję lietuvių inteligentai susvetimėdavo, nutoldavo nuo liaudies, užmiršdavo lietuvių kalbą, tiesiog nutautėdavo. Nors objektyviai demokratinės Komisijos pakraipos pozicija pereinamuju iš feodalizmo į kapitalizmą laikotarpiu buvo dėsninga ir šiek tiek skatino lietuvių kultūros raidą, visgi vėliau formuojantis moderniai lietuvių nacijai ji ėmė stabdyti tautinės kultūros brendimą ir buvo paranki polonizatoriškų interesų turintiems dvarininkams.

Lietuvių demokratinės kultūros židiniai XIX amžiaus viduryje

Lietuvių demokratinės kultūros, besiremiančios visus etninio atskirumo bruožus išlaikiusios liaudies (valstietijos bei nuskurdusios bajorijos) kultūrinėmis tradicijomis, puoselėtojai neturėjo tokių organizacinės veiklos sąlygų, kokias galėjo susikurti viešpataujančios klasės poreikius tenkinančios aristokratiškosios kultūros atstovai. Poškos, Stanevičiaus, Daukanto, Valančiaus, Ivinskio kartos lietuvių inteligentija buvo priversta tenkintis paprasčiausiomis kultūrinės veiklos priemonėmis bei formomis. Lietuvių valstiečių švietimas, lietuviškų knygų leidyba ir kitos pradinio nacionalinės lietuvių kultūros formavimosi etapo problemos dažniausiai gvildentos bendraminčių ar bičiulių būreliuose, kurie pamažu virto stambesniais kultūros židiniais. Sykiu XIX amžiaus vidurio lietuvių kultūriniam sąjūdyje atsiskleidė idėjiniai ir politiniai prieštaravimai, klostėsi srovės, siekiančios skirtingų tikslų. Visi tyrinėtojai, domėjęsi lietuvių nacionalinės inteligentijos formavimusi, pirmiausia išskiria klerikalinį konservatyvųjį sparną, pastoraciniais tikslais siekusį socialiniu bei kultūrinio požiūriu gana siauro pradinio mokslo ir didaktinės literatūros plėtros. Katalikų dvasininkai buvo pagrindinė intelektualinė jėga, jai talkino pasaulietiškoji šviesuomenė, suvokianti ypač didelę Katalikų Bažnyčios įtaką liaudžiai. Kita vertus, pasaulietiškoji inteligentija pirmoji suprato, kad tautiniam kultūriniam darbui konservatyvios krypties programa aiškiai per siaura; ji negalėjo iš esmės pakeisti archajiškos luominės Lietuvos kultūros poliarizacijos. Kylant liaudies kultūriniam poreikiams, daugėjant tuos poreikius tenkinančios produkcijos, santykis tarp aristokratiškosios elito kultūros ir liaudiškosios demokratinės dvasinio gyvenimo sferos nesikeitė. Kadangi mokslą ir aukštesnio lygio literatūrą „aptarnavo“ lenkų kalba, visa ši kultūros sfera ir toliau priklausė vien tik visuomenės elitui. Todėl ypač reikšmingos lietuvių nacionalinės kultūros formavimuisi buvo pasaulietinės inteligentijos pastangos lietuviškai rašyti ne tik maldaknyges bei elementarius didaktinius tekstus, bet ir rimtus mokslo veikalus, leidžiančius eksproprijuoti dalį kultūros sričių, iki tol priklausiusių vien Lietuvos visuomenės viršūnėms.

Skirtingi politiniai ir kultūriniai tikslai skatino kurtis įvairių pakraipų demokratinės lietuvių kultūros židinius. Skyrėsi jų pajėgumas bei veiklos mastai. Vienokias galimybes turėjo dvasininkai, kultūrinei veiklai galėję pasitelkti didelę bei gana turtingą bažnytinę organizaciją, kitokias – pasauliečiai, tačiau visi jie, nepaisant skirtingų tikslų, skirtingo kultūrinės veiklos supratimo, labai prisidėjo prie lietuvių raštijos, spaudos, švietimo, istorijos bei folkloro tyrinėjimo ir vienaip ar kitaip gaivino lietuvių liaudies tautinę savimonę, spartino liaudies virsmą tauta, klojo nacionalinės lietuvių kultūros pamatus.

Po sukilimų lietuvių demokratinės kultūros centrai dėl rusų valdžios represijų buvo išblaškyti. Jie

formavosi ir pačioje Lietuvoje, ir toli nuo jos, ypač šiaurinėje Rusijos imperijos sostinėje Sankt Peterburge. Po Lietuvos prijungimo prie Rusijos XVIII amžiaus pabaigoje šiame mieste prasidėjusi lietuvių inteligentų veikla itin suaktyvėjo nuslopinus 1830–1831 metų sukilimą, kai dalis Lietuvoje nebegalinčių pragyventi inteligentų čia ieškojo tarnybos arba buvo priversti išvykti iš gimtinės rusų administracijos įsakymu. Panašios priežastys atvijo į Sankt Peterburgą Daukantą, Vilniaus universitete gavusį magistro laipsnį ir 1825–1834 metais dirbusį Rygos generalgubernatoriaus kanceliarijoje. Iš Rygos atvykusiam lietuvių istorikui buvo lemta tapti Rusijos imperijos biurokratinės mašinos sraigteliu: 1835 metų kovo 19 dieną jis buvo priimtas į Valdančiojo senato pirmojo departamento tarnautojus, o po poros metų paskirtas trečiojo departamento, saugojusio Lietuvos Metriką, darbuotoju. Taip Daukantui atsirado galimybė priėti prie Lietuvos istorijos šaltinių „aruodo“ ir realizuoti svarbiausią savo gyvenimo tikslą – tyrinėti Lietuvos praeitį. Šis tikslas tapo visos jo kūrybinės ir organizacinės veiklos programa, subrandinta dar studijų metais. Visą gyvenimą rašytojas ir istorikas kantriai, nuosekliai ir ganėtinai lanksčiai tos programos laikėsi.

Peterburge Daukantas greitai atsidūrė lituanistinės veiklos sūkurėje. Tarp jo artimiausių bendradarbių ir bendraminčių nemažai buvo inteligentų pasauliečių: buvęs Vilniaus universiteto profesorius Ignas Onacevičius, Vasilijus Anastasevičius, kiek vėliau išgarsėjęs orientalistas Antanas Muchlinskis, Antanas Lendzevičius. Iš dvasininkų luomo paminėtini Valančius, Jonas Krizostomas Gintila, Juozapas Križanauskis. Draugai dažnai rinkdavosi Onacevičiaus arba Gintilos butuose, kur diskutuodavo Lietuvos istorijos klausimais, svarstydamo lietuvių liaudies švietimo planus ir ateities perspektyvas. Jokių formalių, t. y. įstatais ar programa apibrėžtų organizacinių ryšių, atrodo, nebūta, tačiau net kolegiški santykiai bei Daukanto bendraminčių rengiamos kultūrinės-švietėjiškos akcijos nebuvo labai garsinamos, o susirašinėti stengtasi atsargiai, vien užsimenant apie svarbius organizacinius reikalus. Sudėtingomis Nikolajaus I laikų politinio ir kultūrinio Rusijos gyvenimo sąlygomis reikėjo saugotis ir visa matančios žandaro akies, ir netgi Lietuvos sulenkėjusios dvarininkijos intrigų. Sankt Peterburgo lietuvių būrelio nariai užėmė gana aukštą valstybinės tarnybos pareigas, ir tai lėmė jų veiklos pobūdį. Norėdami šviesti lietuvių valstiečius, iškovoti bent minimalių teisių lietuvių kalbai viešajame krašto gyvenime, peterburgiškiai lietuviai iš caro valdžios išsireikalavo tam tikrų nuolaidų. 1841 metais vyriausybė legalizavo parapines mokyklas prie bažnyčių. 1846-aisiais Daukantas Valančiui rašė, kad

kun. nominatas [Gintila] daug galėtų nuveikti, jei uoliau imtųsi [darbo], vienintelėje vyskupijoje leido turėti mokyklas prie bažnyčių [...]. Dieve mano, kiek kainavo šio leidimo gavimas, čia nerasi žmogaus, kuris nebūtų rūpinęsis, o dabar lyg būtų neleista. Tas pats buvo ir seniau: paklausus, kodėl nėra mokyklos prie bažnyčios, atsakydavo, kad šia kalba nėra elementorių, [...] dabar jau yra, bet tas pats liūdnumas [...].¹¹

Vadinasi, Daukantas ne tik stengėsi aprūpinti pradinės mokyklas elementoriais ir skaitiniais, bet rūpinosi mokyklas legalizuoti, o per Gintilą – jas steigti. Tačiau krašto kultūrinis atsilikimas, katalikų dvasininkijos abejingumas liaudies švietimui, lietuvių inteligentijos (ypač pasaulietinės) stoka neleido išplėtoti pradinį mokymą lietuvių kalba. Tik po 1850 metų, kai Žemaičių vyskupo postą užėmė Valančius, šią programą imta realizuoti kuo plačiausiai.

Sankt Peterburge dirbusių lietuvių šviesuolių, susitelkusių apie Daukantą, aplinkoje subrendo ne tik pradinės lietuvių mokyklos idėja, bet ir vidurinio mokymo bei savos „Žemaičių akademijos“ planas. Tik Sankt Peterburgo lietuvių veiklos kontekste galima suvokti ir paaiškinti, kodėl garsusis Jurgis Pabrėža rašė lietuvišką botanikos kursą aukštajai mokyklai, sunkiai įkandamą net šių dienų vidurinį išsilavinimą turinčiam skaitytojui, arba kūrė geografijos mokslo pradmenis. Pagaliau patys rimčiausi Daukanto veikalai taip pat buvo skirti išlavėjusiam protui, t. y. ne tik mokantiems skaityti, bet lietuvių inteligentijai, kuri, deja, XIX amžiaus viduryje dar nebuvo itin gausi. Šią situaciją puikiai suprato didelis pragmatikas Valančius. Jis, 1848 metais pradėjęs kovą dėl vyskupo vietos su nominatu Gintila, viliojo Daukantą į Varnius: „[...] galėtume gyventi iš pusės ir uždėtume žemaitišką

¹¹ Daukanto 1846 04 17 laiškas Motiejui Valančiui, in Daukantas, op. cit., p. 784.

akademija.“ Valančius dėl nesėkmingos lituanistinės veiklos kaltino savo konkurentą Gintilą, kurį „užponavo skūpumas [...], užtat nuo jo dėl literatiškų dalykų jokios pagalbos tikėtis negalime“¹². Tačiau Valančių patvirtinus vyskupu, o Daukantui persikėlus iš Sankt Peterburgo į Varnius, mintis apie aukštojo mokslo įstaigą ir net mokslinių tyrinėjimų lietuvių kalba būtinumą užgožė kiti, Žemaičių (Telšių) vyskupystės valdytojo akimis, svarbesni dalykai. Kita vertus, veikiau skirtingai buvo suprantama pati akademijos idėja. XIX amžiaus viduryje tokiu terminu buvo įprasta vadinti įvairias privačias mokslo įstaigas ar tapytojų dirbtuves, kuriose dirbdavo vos keletas žmonių. Akademija pavadinti buvo galima ir apie kurį nors mecenatą susibūrusį mokslo (tarkim, istorijos tyrinėtojų ar kalbininkų) darbuotojų būrelį. Tad Daukantas, dar gerokai prieš atsikeliant į Varnius Valančiui, organizuotu mokslinio lituanistikos tyrinėjimo židiniu galėjo įsivaizduoti apie Gintilą susitelkusius inteligentus. Juk milžiniška tiems laikams nominato biblioteka bei turtingi archeografijos ir kartografijos rinkiniai, pagaliau pakankamai didelės pajamos davė pagrindo puoselėti panašias mintis. Tačiau, Valančiaus manymu, akademija turėjo atlikti aukštojo profesinio mokymo funkcijas, pirmiausia rūpintis naujosios katalikų dvasininkijos kartos lavinimu. Daukanto pastangos plėtoti pažangius mokslinius istorijos bei kalbos tyrimus vyskupui tebuvo antraeilis dalykas arba viena iš priemonių (o ne galutinis tikslas) pastoraciniams darbams atlikti.

Daukanto bičiulių būrelis per keliolika Sankt Peterburge praleistų metų suformulavo svarbiausias kultūrinės veiklos kryptis, paklojusias pamatus lietuvių nacionalinės kultūros plėtotei. Nacionalinių mokslų, pirmiausia istorijos, plėtojimas, tautos kilmės, įrodančios vienoje teritorijoje gyvenančios etnosocialinės bendrijos autochtoniškumą, išskėlimas buvo tiesiausias kelias formuoti pagrindinius nacionalinės savimonės principus.

Daukanto pastangomis suorganizuota folkloro rinkimo talka taip pat buvo svarbus stimulus kurti lietuvių nacionalinę kultūrą. Folkloras, formuojantis nacionalinei kultūrai ir ugdantis nacionalinei savimonei, tapo viena pagrindinių kultūros demokratizacijos prielaidų, nes folkloro rinkėjai liaudies kūrybą naudojo kaip agitacijos priemonę, intuityviai nujausdami, kad ji geriausiai nusako etninio bendrumo jausmus, nepaprastai svarbius, norint atsispirti asimiliacijai.

Vėlesnė demokratinės lietuvių kultūros veikėjų karta, orientuodamasi į laiko poreikius, iš esmės plėtojo tai, kas Daukanto buvo pradėta.

Daukantui ir Valančiui išsikėlus iš Sankt Peterburgo, svarbiausias lietuvių kultūros židinys įsižiebė Žemaitijoje–Varniuose. 1845 metais tenykštės Romos katalikų dvasinės seminarijos rektoriumi buvo paskirtas Valančius, kuris, pasinaudodamas dvasinių seminarijų reforma, pasiekė, kad seminarijos profesoriais taptų lietuvių raštijai nusipelnę žmonės. Valančius, po penkerių metų tapęs Žemaičių vyskupu, stengėsi sutelkti Varniuose lietuvių kūrybinę inteligentiją, ją kaip mecenatas globoti, nors tai ir nebuvo lengva. Ankstesnis Žemaičių vyskupas Juozapas Arnulpas Giedraitis, gaudamas iš savo vyskupystės žemių iki 50 000 sidabro rublių metinių pajamų¹³, galėjo demonstruoti aristokratišką dosnumą ir be didesnio vargo subsidijuoti kai kurias kultūrinės priemonės. 1841–1843 metais rusų valdžiai įvykdžius bažnytinių žemių sekuliarizaciją, vyskupai tapo savotiškais Rusijos valstybės tarnautojais, gaunančiais algą, kurios, nors ir nemažos, vis dėlto neužteko paremti vieną ar kitą kūrybinį šviesuolį. Todėl Valančius, norėdamas pritraukti į Varnius kitų pragyvenimo šaltinių neturinčius inteligentus, turėjo išrūpinti jiems bažnytinę arba civilinę tarnybą. Jei nepavykdavo, tekdavo siūlyti, kaip išėjusiam į pensiją Daukantui, „gyventi iš pusės“, t. y. išlaikyti savo lėšomis. Nepaisant visų sunkumų, didesnė dalis Valančiaus bendraminčių ir mokinių – jo kultūrinės veiklos šalininkų – Jeronimas Kiprijonas Račkauskis, Aleksandras Beresnevičius, Juozapas Silvestras Dovydaitis, Ferdinandas Stulginskis gavo profesorių vietas dvasinėje seminarijoje, kiti užėmė konsistorijos tarnautojų kėdes arba, kaip Ambraziejus Pranciškus Kašarauskis, ėjęs kunigų pataisos namų prižiūrėtojo pareigas, dirbo tokį darbą, kad galėjo turėti bent kiek daugiau laiko lituanistikos studijoms ir užsidirbti lėšų pragyvenimui.

Kiek sunkiau sekėsi aprūpinti darbu inteligentus pasauliečius. Valančiaus rūpesčiu Varniuose

¹² Valančiaus 1848 04 23 laiškas Daukantui, in Motiejus Valančius, *Raštai*, t. 1, Vilnius: Vaga, p. 507.

¹³ B. Šmigieliskie, „Atsiminimai apie senobinę Žemaičių vyskupystę“, *Draugija*, nr. 63, 1912, p. 240.

apsigyveno jo buvęs mokinys Vladimiras Andriejauskis, tapęs seminarijos gydytoju. Teisininkas Dominykas Bociarskis išimties tvarka buvo paskirtas seminarijos rusų kalbos ir istorijos mokytoju. Kai kurie dailininkai, tarkim, Justinas Kazlauskis ir Jonas Zenkevičius, gaudavo užsakymų sukurti kūrinių.

Varnių kultūrininkams priklausė mokytojas iš Rietavo, pirmųjų periodinių lietuviškų kalendorių leidėjas Laurynas Ivinskis. Šiame Žemaitijos miestelyje lituanistinei veiklai buvo sudaryta palankesnė dirva. Lietuviškai čia buvo mokoma pradinėje mokykloje, greičiausiai ir Ireniejaus Oginskio pastangomis įkurtoje agronomijos mokykloje. Patį Oginskį galima būtų pavadinti tipišku archajišku feodaliniu mecenatu. Dar gerokai prieš pasirodant Ivinskio kalendoriams, jis ėmė kurti lietuviško laikraščio planus. Tada redaktoriaus vieton buvo siūlomas jau minėtas Lietuvos praeities žinovas, artimas Daukanto bendražygis Feliksas Kontrimas. Matyt, Oginskio pažiūros gana smarkiai paskatino Ivinskį imtis lietuviškų *Metskaitlių* leidimo, rengti laikraščio *Aitvaras* projektą. Pagaliau Oginskis suvaidino tam tikrą vaidmenį Akelaičio gyvenimo kelyje, buvo vienas iš nedaugelio krašto didikų, parėmusių šio lietuvių kultūros veikėjo planus.

Ivinskio lietuviški kalendoriai, pirmieji periodiniai leidiniai lietuvių kalba, buvo nepaprastas įvykis. Nors Daukantas kritikavo menką *Metskaitlių* mokslinį lygį ir prastą redagavimo kultūrą, tačiau bręstančios lietuvių nacijos, besiformuojančios lietuvių nacionalinės kultūros poreikius atitiko pats periodinio leidinio, kaip bendratautinės komunikacijos priemonės, pasirodymas. Apie kalendoriaus redaktorių susibūrė keletas aktyvesnių bendradarbių; Juozapas Silvestras Dovydaitis, Pranas Girdvainis, Jonas Kurmavičius, Karolina Praniauskaitė, Karolis Bruno Rimavičius, Juozapas Rimkevičius ir lietuvių literatūros klasikas Antanas Baranauskas, *Anykščių šilelio* eilėmis puošęs kalendorių puslapius. Varnių kultūrinė produkcija buvo palyginti smarkiai atsilikusi nuo Daukanto ir jo peterburgiškųjų bičiulių akademinė tyrinėjimų ir raštų lygio. Neatsitiktinai Daukantą šokiravo žema Ivinskio *Metskaitlių* mokslinė, meninė ir redakcinė kultūra:

Iki šiol niekas iš mokslininkų neatkreipė dėmesio į einantį kartą per metus lietuvišką leidinį, vardu *Kalendorius ukiszkas*, kuris buvo protingo pono sumanytas ir jau kelinti metai leidžiamas. Turėdamas kasmet jį savo rankose, aš visuomet piktindavausi jo redaktoriaus nerūpestingumu tiek kalbos, tiek turinio atžvilgiu [...]. Tikrai malonusis skaitytojas mano, kad priede ras apsakymėlių arba nurodymų, kaip kovoti su prietarais ir netinkamu elgesiu, tačiau yra visai priešingai.¹⁴

Praėjusio šimtmečio šeštajame dešimtmetyje Varniuose susibūrusi lietuvių šviesuomenė susirašinėjo su toli nuo gimtinės nublokštais kultūros veikėjais. Tad nuo lietuviškų reikalų neatitrūko Daukanto bendramokslis, žemaičių kalbos gramatikos autorius, kunigas Juozas Čiulda, Kajetonas Nezabitauskis-Zabitis, Andrius Ugianskis, Sankt Peterburgo ir Maskvos universitetų studentai lietuviai.

Dėl čia susitelkusių mokslo pajėgų Varniai trumpam tapo svarbiausiu XIX amžiaus vidurio lietuvių demokratinės kultūros židiniu. Konfesinė inteligentija čia vaidino svarbiausią vaidmenį. Itin pažymėtinos pastangos neužsisklęsti nedideliame intelektualų ratelyje – bandyta šviesti liaudį, kultūriškai prusinti valstiečius, švietėjiškas požiūris į valstiečius stiprino jų etninės priklausomybės supratimą, formavo tautinę savimonę. Tai buvo tam tikra kultūrinė opozicija aristokratiškam bajorų elitui, griovė sustabarėjusius kultūros kanonus, trukdžiusius liaudies kultūrai įgyti „pilietines teises“.

Varnių, kaip lietuvių demokratinės kultūros židinio, reikšmė išblėso 1863 metų sukilimo įkarštyje. Pasinaudojusi suirutė ir karo padėtimi, rusų valdžia ištrėmė *Šiaulėniškio senelio* autorių ir Varnių dvasinės seminarijos rektorių Dovydaitį. Ta pati lemtis ištiko Kašarauskį, Andriejauskį bei Bociarskį. Be to, vyskupystės centrą perkėlus į Kauną, kur valdžios kontrolė buvo kur kas efektyvesnė, Varniuose beliko iki galo nerealizuotų sumanymų prisiminimai.

Tai, kad XIX amžiaus viduryje naujai plebėjiškai lietuvių inteligentijai „toną davė“ katalikų dvasininkai, priklausę vienam iš privilegijuotų feodalinės visuomenės luomų, rodo mūsų kultūrą buvus vis dėlto archajišką ir konservatyvią. Tik idėjinė ir organizacinė pasaulietinės inteligentijos

¹⁴ [Pastabos dėl L. Ivinskio kalendorių, arba *Metskaitlių*, kalbos], in Daukantas, *Raštai*, t. 1, Vilnius: Vaga, 1976, p. 715, 720–721.

emancipacija, išsivadavimas iš aristokratijos ir Bažnyčios tiesioginės kontrolės galėjo atverti kelią tolesniam lietuvių kultūros modernėjimui.

Tokių procesų užuomazgų aptinkama ir XIX amžiaus vidurio Lietuvoje. Antai gydytojo Petro Smuglevičiaus nuomojamame Svirlaukio dvare (prie Jelgavos, Kuršo gubernijoje) buvo susitelkęs lietuvių šviesuolių būrelis. Išlikusi skurdi medžiaga rodo, jog jau penktojo dešimtmečio pabaigoje Smuglevičius, Mikalojaus Akelaičio žodžiais tariant, „norintis būti naudingas visam pasauliui“¹⁵, pradėjo organizuoti finansinės paramos neturintiems lietuvių inteligentams vaju, stengėsi surasti pajėgių mecenatų lietuvių raštijai ir kitoms kūrybos sritims remti. Gyvendamas Sankt Peterburge ir ten susipažinęs su Daukantu, Smuglevičius organizavo rinkliavas bent kiek paremti lietuvių kultūrinę veiklą. Grįžęs į Lietuvą, šeštojo dešimtmečio viduryje išsinuomojo Svirlaukio dvarą, įkurdino ten iš Varnių pasitraukusį Daukantą. Smuglevičius manė, kad gyvendamas Lietuvos pašonėje galėsias būti naudingesnis pasaulietinei lietuvių inteligentijai, siekiančiai nusikratyti stambių mecenatų – aristokratijos bei Bažnyčios kontrolės. Jis buvo mecenatas altruistas, už suteiktą pastogę ir duoną nereikalavo jokių protinio darbo prievolių. Smuglevičius ragino Akelaitį, 1858 metų pradžioje apsigyvenusį Svirlaukyje, dirbti lituanistinį, mokslo tiriamąjį darbą, garantuodamas pragyvenimą bei žadėdamas viską, ką šis entuziastas parašys, paskelbti už savus pinigus¹⁶. Svirlaukio klientams gydytojas negalėjo pasiūlyti didelių patogumų ir prabangos, tačiau jis, kaip ir Daukantas, manė, jog skurdus, bet laisvas gyvenimas mokslui atsidavusiam žmogui yra parankesnis negu ištaigingesnė buitį garantuojanti valdiška ar privati tarnyba, atimanti daug laiko ir alinanti kūrybines potencijas. Šiuo požiūriu Smuglevičių, matyt, bus paveikęs Daukantas, kuris, nusivylęs Valančiaus pažadais, 1855–1859 metais gyveno Svirlaukyje ir galbūt turėjo vilties kurį nors savo istorijos veikalą išspausdinti paremiamas svetingo šeimininko.

Prieglobstį čia rado ir kiti lietuvių kultūrai dirbę žmonės. Kurį laiką Svirlaukyje glaudėsi ir šeimininko brolis, tapytojas Feliksas Smuglevičius. Vasaros atostogas šiame dvare praleisdavo Dorpato universitete studijavę lietuviai, kuriuos šeimininko kultūriniai siekiai paskatino imtis organizacinės bei švietėjiškos veiklos. Tikėtina, kad su Svirlaukiu buvo susiję ir 1863 metų sukilėliai – dailininkai Eliziejus Liudkevičius, Boleslovas Dluskis, poetas Edvardas Jokūbas Daukša.

Kadangi Petras Smuglevičius nebuvo turtingas, o Svirlaukyje gyvendamas nesivertė net gydytojo praktika, tad lėšų savo kultūrinei programai turėjo ieškoti. Jam pavyko suburti keletą turtingesnių Lietuvos dvarininkų bendram kultūros rėmimo darbui. Tai buvo bene pirmoji kolektyvinės mecenatystės, sąmoningai siekusios ugdyti demokratinę lietuvių kultūrą, apraiška ano meto Lietuvoje. Kita vertus, liberaliai nusiteikusios lietuvių bajorijos parama negalėjo būti labai efektyvi. Pirmiausia todėl, kad ribota buvo pati bajorija. Ji negalėjo būti nacionalinės kultūros formuotoja, nenustojusi savo luominės savimonės, neatsisakiusi savo išskirtinės padėties visuomenėje. Pati šviesiausia privilegijuoto luomo dalis tam tikru mastu finansavo kultūrinę akcijas (taip elgėsi ir Čekijos bei kai kurių kitų Austrijos–Vengrijos kraštų bajorija)¹⁷, tačiau kylančio kultūrinio sąjūdžio vėliavneše neišvengiamai turėjo tapti ankstyvoji buržua karta, iš valstiečių įkylanti inteligentija.

Demokratinės kultūros židiniai tuo metu ruseno daugiausia Lietuvos provincijoje. LDK sostinė Vilnius buvo oficialiosios bajoriškosios kultūros tvirtovė. Lietuvių demokratinės kultūros kūrėjai nesijautė jaukiai ištainguose, tačiau ankstesnę didybę jau prarandančiuose aristokratų salonuose. Spaustuvės, bibliotekos, teatrai, periodinių leidinių redakcijos ir intelektualų salonai buvo elito kultūrinis arsenalas. Bet polonizacijai vis labiau pasiduodanti dvarininkijos viršūnė ne per labiausiai rūpinosi tą arsenalą plačiau panaudoti lietuvių liaudies kultūriniais poreikiais. XIX amžiaus trečiojo dešimtmečio pradžioje – Daukanto ir Stanevičiaus studijų laikais – imperatoriškajame Vilniaus universitete susitelkęs lituanistinis būrelis dar turėjo šio tokias sąlygas, o amžiaus viduryje nebeliko ir tokių. Sumažėjo ir aukštojo mokslo įstaigų, lietuvių inteligentų Vilniuje buvo pernelyg mažai, be to, kultūros sferoje viešpatavo krašto diduomenė. Ši aplinkybė akivaizdžiai rodo, kad rusų

¹⁵ Cituojama iš Aleksandravičius, op. cit., p. 96.

¹⁶ Augustinas Janulaitis, *Mikalojus Akelaitis*, Vilnius: Mintis, 1969, p. 19, 27.

¹⁷ *Osvoboditel'noje dvizenije narodov Avstrijskoj imperii*, Moskva, 1980, p. 83.

administracijos represyvos priemonės kultūros valdymo sferoje ir Lietuvos institucinės kultūros degradavimas didino visuomenės konservatyvumą, atsilikimą ir komplikavo demokratinės kultūros raidą. Kitaip tariant, caro valdžios politika ne tiek rusifikavo lietuvių kultūrą, kiek apskritai ją smukdė, netiesiogiai pagreitindama bajoriškojo sluoksnio išstūmimą ir iš bundančios lietuvių tautos, ir iš jos kultūrinio gyvenimo. Šeštajame–septintajame dešimtmetyje Vilniuje gyveno, ir tai tik laikinai, daugiausia pavieniai lietuvių raštijos kūrėjai, kaip antai: Vincas Zagurskis-Ažukalnis, Edvardas Jokūbas Daukša, Mikalojus Akelaitis. Administracijos ir vietinės aristokratijos kontrolė trukdė iš liaudies kilusiai inteligentijai veikti laisvai. Caro administracijos tarnautojus gąsdino valstiečių „revoliucijos šmėkla“, o Lietuvos diduomenę – lietuviško separatizmo pavojus, nors ir jai revoliucinės nuotaikos bei socialinių permainų grėsmė neatrodė malonūs dalykai. Plebėjiškos kilmės lietuvių inteligentija siekė perimti pozityvius elito kultūros bruožus (jais labai žavėjosi provincijos kultūros veikėjai), juos praturtinti etniniu požiūriu autentišku liaudies kultūros paveldu ir kurti laiko reikalavimus ir tautos poreikius atitinkančią nacionalinę kultūrą. Tačiau ji neišvengiamai turėjo paisyti aristokratijos – vengė atvirai dėstyti savo lituanistinės veiklos planus. Kita vertus, visi kartu dalyvavo universalių kultūrinių vertybių kūrime bei mainuose, pagyvėjusiuose panaikinus baudžią ir įvykdžius valstiečių reformą. Todėl daugelio ano meto lietuvių veikėjų skelbiamos idėjos buvo kompromisinės, jų kultūrinė veikla Vilniuje nebuvo atvirai antibajoriška ir antilenkiška.

Pastangos Vilniuje sutelkti išsisklaidžiusius plebėjiškos kilmės lietuvių šviesuolius pirmiausia susijusios su Akelaičio veikla. Šis Užnemunės valstiečio sūnus buvo vienas pirmųjų iš nekilingų inteligentų, atsisakusių anuomet tradicinio dvasininko kelio ir išdrįsusio afišuoti savo nekilingumą net oficialiojoje lenkiškoje spaudoje. Aplankęs svarbiausius lietuvių demokratinės kultūros židinius Žemaitijoje (kurį laiką gyveno Varniuose, Rietave bei Svirlaukyje) ir susipažinęs su žymiaisiais lietuvių kultūros veikėjais (Daukantu, Valančiumi, Ivinskiu, Kašarauskiu), nepavykus gauti valdžios leidimo lietuviškam laikraščiu *Pakeleivingas*, kurio redaktoriumi Valančius jį siūlė, Akelaitis 1859 metais persikėlė į Vilnių, kurio periodinėje spaudoje pradėjo reikštis dar 1857 metais. Jis tikėjosi Vilniaus archeologijos komisijos ir konkrečiai Kirkoro paramos, realizuojant „Liaudies bibliotekėlės“ leidimo planą. (Iš dalies jam tai pavyko: per keturis 1860 metų mėnesius Kirkoro ir K spaustuvėje buvo išleistos penkios lietuviškos knygos 26 000 egzempliorių tiražu.)¹⁸ „Liaudies bibliotekėlės“ leidimo, kūrybinės ir politinės Akelaičio veiklos aspektus gana išsamiai yra atskleidę Augustinas Janulaitis, Vytautas Merkys, Juozas Kudirka, tačiau dar nepakankamai tyrinėta rašytojo organizacinė veikla, susijusi su lietuvių šviečiamojo sąjūdžio institucine sfera.

Gyvendamas Vilniuje, Akelaitis bendradarbiavo Kirkoro redaguojamame *Kurjer Wileński*, dalyvavo Archeologijos komisijos posėdžiuose, buvo nuolatinis Kirkoro literatūrinio salono, kur rinkdavosi garsiausi Lietuvos mokslininkai, literatai ir menininkai, lankytojas. Būtent šioje aplinkoje mezgėsi glaudesni ryšiai tarp Vilniuje gyvenusių lietuvių demokratinės inteligentijos atstovų: tapytojo Zenkevičiaus, poeto Daukšos (beje, šios pažintys galėjo užsimegėti ir Varniuose ar Svirlaukyje) ir kitų. Būtent ši grupė, susiformavusi heterogeniškos LDK kultūros atmosferoje, brandino lietuvių nacionalinės kultūros kūrimo ir puoselėjimo programą, kurios, deja, jai nebuvo lemta realizuoti, nes prasidėjo nesėkmingas antirusiškas sukilimas.

Literatūros ir meno tendencijos

Nesuklysimė sakydami, kad XIX amžiaus lietuvių kultūros istorija – tai pirmiausia dvikalbystės istorija. Ši praėjusio šimtmečio ypatybė – itin kietas riešutas lietuvių literatūros raidos tyrinėtojams, kurie yra veikiami nusistovėjusio, tačiau toli gražu ne savaime suprantamo požiūrio: tai yra, jei kūrinys parašytas iki XIX amžiaus, į jo autoriaus kalbą kreipiama mažiau dėmesio, o nuo praėjusio šimtmečio pradžios imami griežtai taikyti kalbinės selekcijos kriterijai. Štai XVI–XVII amžiaus lotyniški, lenkiški, gudiški tekstai yra priimami kaip savi, jie priskiriami lietuvių literatūrai ir kultūrai. Bet šio

¹⁸ Janulaitis, op. cit., p. 41; 1879 09 12 laiške Jozefui Ignacui Kraszewskiui Akelaitis rašė, kad tiražas siekė 32 000 egzempliorių, VUB, f. 1–C 299, l. 15–16.

principo visiškai nepaisoma XIX šimtmečio literatūros istorijos tyrinėjimuose, nors visa kultūros sandara, bent jau amžiaus pirmojoje pusėje, paveldėta iš LDK, tebebuvo išlaikiusi konservatyvią luominę Lietuvos visuomenės struktūrą ir lygiai tokią pat konservatyvią, net archajišką kultūros sanklodą. Tad literatūros istoriko ryžtas nuo XIX šimtmečio pradžios besirutuliojančius mūsų raštijos reiškinius aprašinėti remiantis tik ano meto autorių pasirinktos kalbos kriterijais yra nepagrįstai drąsus, sakytume, chirurginis tyrinėjimo būdas, neigiantis XIX amžiaus pirmosios pusės lietuvių kultūros ir literatūros vienovę. Abejotina, ar kalbos kriterijus yra pakankamas vertinant labai komplikuoatą XIX amžiaus vidurio Lietuvos kultūrą. Į kompromisą einama susidūrus su konkrečiais lietuvių rašytojų dvikalbystės faktais. Antanas Klementas, Dionizas Poška, Silvestras Valiūnas, Simonas Stanevičius, net Strazdas ir daugelis vėlesnių XIX amžiaus pabaigos lietuvių autorių kūrė tiek lietuviškai, tiek lenkiškai. Tačiau ar tokio kompromiso užtenka, kad suvoktume visą XIX amžiaus vidurio lietuvių kultūros sudėtingumą? Kultūros istoriko akimis, ne taip lengva preciziškai nustatyti, kuriai – lenkų ar lietuvių – kultūrai priklauso vienas ar kitas rašytojas arba tai pačiai profesinei kategorijai anuo metu priskiriamas istorikas. Besąlygiškai taikyti kalbos kriterijų norint išaiškinti XIX amžiaus pirmosios pusės Lietuvos kultūrinę situaciją toli gražu nepakanka. Štai iš atsisakiusio lenkų kalbos savo kūryboje Daukanto laiškų (rašytų lenkiškai) įžymiajam *Lietuvių tautos istorijos* autoriui Teodorui Narbutui aiškėja, kad ši *Istorija* ir jos autorius Daukantui yra saviškiai. Jie yra mūsų kultūros ir literatūros savastis. Net gana nacionalistiškai nusiteikusi lenkų istorikė Małgorzata Stolzman (Malgožata Stolzman), žiūrinti į XIX amžiaus Vilniaus (tad ir į Lietuvos) kultūrą kaip į lenkų kultūros *kresus*, arba periferiją, išdrįso pripažinti, kad Narbutas savo istorinėmis koncepcijomis ir veikalų turiniu „buvo tikras lietuvis, nors ir rašė lenkiškai ir lietuvių kalbos beveik nemokėjo; lietuviškas patriotizmas veikė ne tik jo koncepcijas, bet ir požiūrį į faktus bei dokumentus“¹⁹. Kita vertus, identifikuojant XIX amžiaus literatūros reiškinius neužtenka tarp ano meto autorių lenkiškų rankraščių surasti lietuviškos poezijos posmelį ar liaudies dainos nuorašą, kad tuos autorius priskirtume mūsų literatūros istorijai.

Liudvikas Kondratavičius-Sirokoplė yra parašęs keletą eilėraščių baltarusių kalba, o Mikalojus Akelaitis, tuo metu kūręs „Liaudies bibliotekėlės“ planus, ne tik teigė, kad į šią seriją būtina įtraukti baltarusiškų knygelių, bet ir žadėjo pats tokių parašyti, jei neatsirastų kitų autorių. Ar tai rodo, kad Sirokoplė ir Akelaitis buvo baltarusiai? Taip, panašių aiškinimų historiografijoje esama, bet dėl istorizmo itin svarbu neužmiršti principų, kurių laikėsi ano meto, tai yra nagrinėjamos epochos, autoriai, rašę apie kultūros reikalus. Žvilgterėkime į Liudviko Jucevičiaus lenkiškai rašytą ir lietuviškai spaudoje pasirodžiusį biografinį žodyną *Mokyti žemaičiai* ir įsitikinsime, jog ir Simonas Stanevičius, ir Kražių gimnazijos prancūzų kalbos mokytojas, po 1812 metų Lietuvoje pasilikęs Napoleono armijos kareivis Petras George, greičiausiai net nepramokęs lietuviškai, autoriaus yra vienodai traktuojami Žemaitijos šviesuolių rejestre. Todėl aprašant Lietuvos kultūrą ir meną taip, kaip jie funkcionavo praėjusio šimtmečio viduryje, skiriant tą vaizdą nuo vėliau primestų interpretacijų ir insinuacijų*, reikia bandyti žvelgti į visą XIX amžiaus pirmosios pusės literatūros procesą kaip į dvikalbės lietuvių literatūros tėkmę ar tiesiog pasakyti, kad pradiniam tautinio atgimimo etape lietuvių literatūra kurta ir lenkų kalba. Kol nesama specialių monografinių tyrinėjimų, skirtų šioms problemoms, turime tenkintis konstatuodami, jog abiem kalbomis rašytos literatūros srautai nebuvo visai paralelūs – jie atspindėjo skirtingų Lietuvos kultūrų lygį. XIX amžiaus pradžioje elitinės kultūros požymių turėjo lenkiški tekstai, o lietuviškai buvo rašoma dažniau didaktiniais tikslais. Tačiau jau nuo Ksavero Bogušo traktato *Apie lietuvių tautos ir kalbos pradžią* (1808) pamažu imta suprasti, kad lietuvių kalba tinka elitinei funkcijai, tai yra komplikuoatų dvasios būsenų aprašymui, literatūrai ir mokslui. Teorinius Bogušo samprotavimus praktiškai realizuoti pradėjo Poška, Pabrėža, Stanevičius, Daukantas, Valančius ir kiek vėliau Baranauskas. Per visą XIX amžių ši tendencija stiprėjo, o kalbų santykis literatūroje bei apskritai kultūrinėje komunikacijoje keitėsi lietuvių kalbos naudai.

¹⁹ Stolzman, *Nigdy od ciebie miasto...: Dzieje kultury Wileńskiej lat miedzypowstaniowych (1832–1863)*, Olsztyn: Pojezierze, 1987, p. 45.

* Insinuacija – prasimanymas. (Red.)

Šios aplinkybės itin svarbios literatūrą traktuojant kaip visos meninės lietuvių kultūros dalį, tai yra jos neatsiejant nuo muzikos ar teatro, nuo architektūros ir dailės. Būtent romantizmo epochos menų sintezės kontekste išryškėja būtinybė kalbos kriterijus papildyti kitais, universalesniais. Juk iki šiol lietuvių literatūros istorijos suvokimo principai skiriasi nuo lietuvių dailės arba muzikos istorijos suvokimo principų. Dailės kalba yra vaizdinė, plastinė, paveikslai neretai be parašų. Tad kam priskirtinos Pranciškaus Smuglevičiaus, Jono Rustemo bei jų mokinių drobės arba Lauryno Gucevičiaus architektūra? Jei laikysimės susiklosčiusių kultūrinės identifikacijos normų, dailininkas ir gydytojas Vincentas Smakauskas, net Józefas Ignacas Kraszewskis (Juzefas Ignacas Kraševskis) taps mums lietuvių dailininkais, bet lenkų rašytojais ir mokslininkais, nes vienas, be pagrindinio užsiėmimo, truputį rašinėjo, o kitas – truputį piešė. Svarbiausia čia ne kultūros paveldo dalybos (toks pavojus nuolat iškyla), o būtinumas parengti konceptualias prieigas tuos dalykus tyrinėti ir aprašyti. Tai reikštų, kad imame suprasti Lietuvos XIX amžiaus kultūros problemas arba bent jau suvokiame, kad tokių esama. Nesiimant skaidyti Lietuvoje gyvavusių literatūros tendencijų, o laikant jas komplikuota visuma, lengviau atsiskleidžia meno vaidmuo lietuvių moderniosios tautos formavimosi procese.

XVIII amžiaus pabaigoje–XIX amžiaus pradžioje Lietuvos, kaip ir kaimyninių kraštų, literatūroje vyko gana sudėtingas senųjų literatūrinių krypčių kitimo ir naujųjų formavimosi procesas. Klasicistinė literatūra, kurios geriausiuose XVII amžiaus pabaigos ir XVIII amžiaus pradžios kūriniuose buvo atskleistas žmogaus dvasinis grožis, antikinis menas išaukštintas kaip sektinas pavyzdys, XVIII amžiaus pabaigoje užsisklendė aristokratijos bei karališkų rūmų gyvenimo vaizdavime, o literatūrinę formą sukaustė įvairiais kanonais, dirbtinai ją išpuošė ir sujmantrino. Vaizduojamajame mene šis klasicizmo kitimas pasireiškė baroko ir rokoko stilių vyravimu. Į šį bendrą klasicizmo kitimą, būdingą visoms Europos tautoms, Lenkijos, taip pat Lietuvos bajoriškosios inteligentijos atstovai, pasireiškėdami literatūroje ir mene, įnešė dar ir savų specifinių bruožų²⁰. Lietuvių literatūros ir meno sociodinamika XVIII amžiaus pabaigoje–XIX amžiaus pirmojoje pusėje buvo labai menka. Daugelis kurinių skirti tik artimiausiems pažįstamiems, rašyti pažymint iškilias datas arba tiesiog pramogai. Tie kūriniai eidavo per rankas tų, kuriems buvo skirti, arba tų, kurie buvo intelektualiai subrendę juos skaityti. Gal dėl to tiek daug tokio pobūdžio kūrybos liko rankraščiais, net nesistengta ieškoti leidėjų. Be vadinamojo aukštojo stiliaus žanrų – poemų, tragedijų, odžių, idilių etc., buvo pasklidę paskviliai, panegirikos, proginiai eilėraščiai, šioje literatūroje retai kada atsispindėjo kasdienybė, buitį, paprasto žmogaus paveikslas, šitokių klasicizmo dekadanso, arba pseudoklasicizmo, bruožų aptinkama XIX amžiaus pradžios lenkų ir lietuvių literatūrose. Juos pamažu išstūmė Šviečiamojo amžiaus idėjos, kurios veikė šviečiamojo klasicizmo plėtrą su labai aiškia didaktikos pakraipa. Populiarėjo pasakėčios, satyros, epigramos ir didaktiniai apsakymai bei apysakos. Labiau imta kreipti dėmesį į kalbos kultūrą.

Šio laikotarpio literatūros ir meno raida pažymėta ir ryškiu sekuliarizacijos ženklu. Daugelis lietuvių literatūros istorikų kaip vieną svarbiausių tendencijų išskiria pasaulietinių raštų gausėjimą.

Didelių pokyčių pastebima architektūroje bei dailėje. Įžymusis lietuvių architektas Gucevičius tuo metu sukūrė Vilniaus katedrą, rotušės pastatą, Verkių rūmus. Nuo klasicizmo, fiksavusio universaliąsias, o ne regionines ar tautines savybes, tolo ir Vilniaus meno mokyklos, kuriai pamatus padėjo Smuglevičius ir Rustemas, auklėtiniai. Nuo alegorinių paveikslų ir antikos siužetų buvo linkstama prie tautinės istorinės tematikos, gyvėjo portretuojamųjų asmenų atvaizdai, tapybos darbuose atsirado liaudies tipažų, buitinių žanrinių scenų. Po truputį ima skleisti tautinio išskirtinumo, specifikos paieškos, nacionalinės literatūros, dailės ar architektūros problemos užplūdo intelektualinės periodikos puslapius.

Didžiausias kultūrinis lūžis vyko formuojantis romantizmo intelektualiniam klimatui Lietuvoje. Pirmiausia į tai reagavo literatūra, tapusi svarbiausia to klimato ugdytoja. Romantizmo mokyklos Europoje savo atsiradimą žymėjo individualybės, jaunystės, atsinaujinimo arba sugrįžimo į senovę manifestais. Lietuviai ir lenkai turi bendrą tokio romantizmo šauklį – Adomą Mickevičių, tapusį visos

²⁰ *Lietuvių literatūros istorija*, t. 1, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1957, p. 334.

naujosios literatūros vadu. Romantizmas geriausiai išreiškė laisvę praradusios Lietuvos bei ilgamečio politinio partnerio – Lenkijos Karalystės – nepriklausomybės ir išsivadavimo geismą, nuolat grėžė žvilgsnius į istoriją, kaip abiejų tautų stiprybės pamatą. Literatūrinė kovos dėl laisvės apoteozė išugdė ne vieną praėjusio šimtmečio lietuvių kartą. Čia slypi romantizmo gajumo XIX amžiaus Lietuvos literatūroje ir mene paslaptis. Net skaudus 1863 metų sukilimo pralaimėjimas, žymintis senosios Lietuvos istorijos pabaigą, negalėjo priversti visiškai išsižadėti romantinių svajonių, o nauja lietuvių tautinio atgimimo karta suteikė romantizmui antrąjį kvėpavimą amžiaus pabaigoje, *Aušros* ir *Varpo* epochoje.

Iki amžiaus vidurio pamažu stiprėjo literatūros ir meno visuomeninis poveikis. Didėjo knygų tiražai, tačiau po senovei išliko saloninio gyvenimo įprotis didelę kūrinių dalį palikti rankraščiais. Publicistinėje XIX amžiaus vidurio polemikoje buvo svarstoma, ar nenusižengiama moralės principams, pardavinėjant savo kūrinius ir bandant iš to pragyventi. Tai reiškė senosios elitinės kultūros gajumą, tam tikrą bajorijos veržimąsi *dvasinės riterystės* link. Sykiu tai reiškė ir visos Lietuvos kultūrinį atsilikimą. Tačiau ir tokiomis sąlygomis, kylant liaudies raštingumui, radosi vis daugiau skaitančių ne tik maldaknyges, bet ir imančių knygą į rankas savo malonumui. Šiuo požiūriu vaizdinga to meto charakteristika duota Liudviko Jucevičiaus *Žemaičių žemės prisiminimuose*, išleistuose lenkų kalba Vilniuje 1841 metais. Ten aprašyta štai tokia situacija:

Ogi štai tikras stebuklas! Knygynas Šiluvoje!! Ar tik ne gerbiamasis Rubenas Rafalovičius Dajonas čia atsikraustė? – Ne, tai vienas smulkus senojo išpažinimo literatas, kurį neretai esate sutikę Vilniuje su keliomis apdriskusiomis knygelėmis ant Kardinalijos kampo. Reikia pažiūrėti, gal ką naujo atvežė: knygų, atrodo, turima gana nemažai. Toji krautuvėlė yra visiškai tuščia, gera tad bus po jomarko darbų pasilsėti.

- Kodėl pas tave pirkėjų nematau? – klausiu žydėlį.
- Nežinau, turbūt žemaičiai knygų nemėgsta.
- Ar dar nieko nepardavei?
- Kur ne, pardaviau labai daug *kalendorių*, apie du šimtus egzempliorių *Morfėjaus* ir keliasdešimt *Keliaujančio turko*.
- O kokių knygų dar turi?
- Prašom pažiūrėti.

Ėmiau iš eilės žiūrėti duodamas man knygas. Kone visos buvo išleistos Maneso Romo, pirmojo mano mecenato, Dvožeco, Noimano, o kai kurios ir svarbiausių Vilniaus knygynų – Gliuksbergo ir Zavadzkiego, kaip nebereikalingas šlamštas išmestos ir žydeliams pasigrobti atiduotos. [...] Ogi tarp tų visų brošiūrų spindėjo Kiškos-Zgerskio dramos veikalai ir kito autoriaus sieksninės odės, kurios, savo laiku sukėlusios triukšmą, bildesį ir riksmą, įvairius visiems nuobodulį, susirado galiausiai prieglobstį žydų kromeliuose [...]. Į knygyną užėjo keletas žmonių. Prisirinko paskui ir daugiau. Vieni pareikalavo *Kalendoriaus*, kiti *Taupios virėjos*, treči *Patarėjo medžiotojams*, dar kiti – *Visto filosofijos ir pagrindų*. „Dieve mano! – pagalvojau – tai juk mūsų dvarininkai! Tokios tatau knygos jiems sudaro literatūros visumą! Bet prašom su tais ponais įsileisti į šneką apie savojo krašto raštiją – nieko nežino, nieko neskaito, o betgi plūsta kiek tik gali lenkų rašytojus ir knygas. Palengvėjo kiek man širdy kai vienas jaunas vyras paprašė pardavėją duoti turiningesnių knygų – Kraševskio, Grabovskio ir kitų rašytojų, kurie nūnai sudaro šviesiausią žvaigždyną mūsų literatūroje [...]. Žydas prašomų knygų neturėjo [...].“²¹

Tokioje sudėtingoje situacijoje anuomet kūrė ne tik Stanevičius ar Daukantas, nemažai problemų turėjo ir Kraszewskis bei kiti lenkiškai rašą ir savo kūrinius aukštesniesiems skaitytojų sluoksniams adresavę autoriai.

Dailės padėtis buvo dar sudėtingesnė. Nors, anot Jucevičiaus, net žemaičių valstiečio troboje neretai „ant sienų kabo paveikslai, labai prastai nupiešti vandeniniais dažais“²², tačiau vietinės dailės padėtis buvo itin sunki. Archajiškos kultūros mecenatai plastinių menų ieškojo užsieniuose arba pirkė iš keliaujančių dailininkų užsieniečių. Jurgis Laskarys, vienas žymiausių XIX amžiaus vidurio Lietuvos meno teoretikų, rašė, kad dailei plėtotis trūksta elementarių dalykų: nėra viešų galerijų, kur galėtų lavėti publikos skonis, nėra literatūros apie dailę, o dėl blogo parengimo mokyklose meninis skonis

²¹ „Žemaičių žemės prisiminimai“, in Liudvikas Jucevičius, *Raštai*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1959, p. 379–380, 381.

²² *Ibid.*, p. 366.

toks prastas ir meno poreikis toks menkas, kad net turtingi žmonės neperka vietinių dailininkų paveikslų²³. Tačiau ir tokioje kultūrinio sąstingio situacijoje lietuvių dailininkai dirbo ir viešai svarstė nacionalinės dailės ugdymo galimybes. Pamažu radosi mecenatų ir kolekcionierių, kurie ėmė domėtis vietine daile, supirkinėti paveikslus ir net remti jaunuolius iš Lietuvos, besimokančius Sankt Peterburgo dailės akademijoje bei Vakarų Europos studijose. Tokiuose privačiuose rinkiniuose, kaip Vladislavo Narbuto kolekcija Ketūnų dvare (prie Kuršėnų), pamažu ėmė rasti vietos žymių lietuvių veikėjų – Daukanto, Valančiaus portretams. Juos 1850 metais Narbuto užsakymu tapė Jonas Zenkevičius, žymiausias iš tų, kurie sąmoningai tęsė Vilniaus meno mokyklos tradiciją ir svajoto apie lietuvių nacionalinės dailės ateitį.

Švietimas atviro prievartinio rusinimo sąlygomis

Po 1863 metų sukilimo nuslopinimo visa oficialioji Lietuvos švietimo ir kultūros sfera turėjo tarnauti rusinimo tikslams. Rusifikacijos iniciatoriai Muravjovas, Kaufmanas, Kornilovas, Katkovas, jų bendraminčiai ir pasekėjai tikėjosi, kad lietuviškai ir baltarusiškai kalbėjusius valstiečius, socialiniu-politiniu požiūriu dabar tapusius savarankišku luomu, pirmiausia per mokyklas pavyks išmokyti rusų kalbos iš jų tarpo išugdyti rusų kultūrai dirbantį inteligentijos sluoksnį. Šitaip siekta įdiegti Lietuvos visuomenėje rusiškąjį mentalitetą ir rusišką etnopolitinę savimonę. Jeigu būtų pavykę tuos planus realizuoti, tai būtų buvusi sunaikinta tautinio sąjūdžio, kuriam vadovavo Lietuvos ir Lenkijos bajorija, socialinė ir sociokultūrinė bazė. Lenkai, kaip etnopolitinis subjektas, be Lietuvos paramos didžiavalstybiniam Rusijos interesams, didesnio pavojaus kelti nebūtų buvę pajėgūs. Rusifikacijos entuziastai buvo įsitikinę, kad tikslą jiems pavyks pasiekti per kokius 20 metų.

Tarp caro valdžios administratorių vyravę taktiniai nesutarimai sąlygojo tai, kad didesnėje Lietuvos dalyje, kaip ir visame vadinamajame Vakarų krašte, buvo taikomas vienas – brutalesnis, ganėtinai tiesmukiškas, biurokratiškas ir saldofoniškas rusifikacinės politikos modelis, o lietuviškoje Užnemunėje kitas – švelnesnis, šiek tiek paisantis vietinių gyventojų tradicinių interesų. Tačiau iš esmės carizmui nepavyko realizuoti savo politinių bei ideologinių tikslų nė vienoje visuomeninio gyvenimo sferoje.

Be abejo, pagrindinis vaidmuo Lietuvos rusinimo programoje turėjo tekti mokyklai, pirmiausia – pradžios. Po baudžiavos panaikinimo ėmė kilti švietimo, elementaraus raštingumo poreikis. Todėl valdžia užsimojo kryptingai formuoti valstiečių sąmonę, prisiėmusi pradinio švietimo sistemos kūrimo iniciatoriaus ir vienintelio šios sistemos kontrolieriaus bei administratoriaus vaidmenį. Lietuvos kaime jau egzistavo tradicija mokytis skaityti, tad daugumos valstiečių nereikėjo įtikinėti kaip Rusijoje, jog mokytis vaikus rašto yra naudinga. XIX amžiaus septintajame dešimtmetyje Rusijoje buvo tik 5–6 procentai (kitais duomenimis, 8 procentai) raštingų gyventojų²⁴, o etnografinėje Lietuvoje šis rodiklis galėjo siekti 30 procentų, kai kuriose Žemaitijos vietose skaityti mokėjo daugiau kaip pusė gyventojų²⁵. Žinoma, labai dažnai skaityti mokėta tik iš „savo“ maldaknygės, tad kalbėti apie valstiečių dalyvavimą kultūriniame gyvenime dar būtų per anksti. Kitaip tariant, XIX amžiaus viduryje tradicija mokytis rašto dar neperžengė archajiškos kaimo kultūros (valstietiškos subkultūros) ribų, nors, kita vertus, tai jau galima laikyti valstiečių įsitraukimo į civilizacijos ir civilizuotos kultūros apyvartą ženklais.

Valdžios sukurtų ir daugiausia pačių valsčių pinigais išlaikomų rusiškų pradžios mokyklų tinklas etnografinėje Lietuvoje buvo labai retas, kur kas retesnis nei kaimyninėse baltarusiškose gubernijose ir Rusijoje apskritai. 1898 metais viena kaimo pradžios mokykla teko Kauno gubernijoje 4427

²³ Jerzy Laskarys, „Wspomnienie z dziedziny sztuk pięknych na Litwę w roku 1857“, *Teka Wileńska*, t. 4, 1858, p. 320.

²⁴ A. Rašin, *Naselenije Rossii za 100 let (1811–1913 gg.): Stalislčeskije očerki*, Moskva, 1956, p. 285, 286; I. Bogdanov, *Gramotnost' i obrazovanije v dorevoliucionnoj Rossii i v SSSR*, Moskva, 1964, p. 21, B. Mironov, „Gramotnost' v Rossii 1797–1917 godov: Polučenije novoj istoričeskoj informacii s pomoščuju metodov retrospektivnogo prognozirovanija“, in *Istorija SSSR*, 1985, nr. 4, p. 137–157.

²⁵ Plg. Merkys, *Nelegalioji lietuvių spauda kapitalizmo laikotarpiu (ligi 1904 m.): Politinės jos susikūrimo aplinkybės*, Vilnius: Mokslas, 1978, p. 18.

gyventojams, Suvalkų gubernijoje – 3040, Vilniaus gubernijoje – 1515 (daugiausia mokyklų čia telkėsi šiaurės rytuose, etnografiniu požiūriu baltarusiškoje gubernijos dalyje, t. y. Vileikos ir Dysnos apskrityse, o lietuviškiausioje Trakų apskrityje mokyklų tinklas nebuvo tankesnis nei Kauno gubernijoje). Gardino gubernijoje – 1027, Minsko – 1033, Mogiliovo – 870, Vitebsko – 1481²⁶. Analogiškai visoje europinėje Rusijos imperijos dalyje, taip pat ir Lietuvoje, išskyrus Lenkijos Karalystę, taigi ir Užnemunėje (Suvalkų gubernijoje), 1411 gyventojų teko viena mokykla²⁷.

Tad suprantama, kodėl oficialiose pradžios mokyklose mokėsi labai mažai mokyklinio amžiaus vaikų. 1880 metais Suvalkų gubernijoje pradžios mokyklą lankė 10,8 procento mokyklinio amžiaus kaimo berniukų ir 1,4 procento mergaičių, Kauno gubernijoje atitinkamai 6,3 procento berniukų ir 0,4 procento mergaičių, Vilniaus gubernijoje – 7,4 procento berniukų ir 0,2 procento mergaičių, Gardino gubernijoje – 18,4 procento berniukų ir 0,6 procento mergaičių, visoje europinėje Rusijos imperijos dalyje (vėlgi be Lenkijos Karalystės) – 13,7 procento berniukų ir 3 procentai mergaičių²⁸. XIX amžiaus pabaigoje šie rodikliai šiek tiek pakilo. 1898 metais valdiškas pradžios mokyklas Suvalkų gubernijoje lankė 26 procentai mokyklinio amžiaus kaimo berniukų ir 6 procentai mergaičių, Kauno gubernijoje – 21 procentas berniukų ir 4 procentai mergaičių, Vilniaus gubernijoje – 40 procentų berniukų ir 8 procentai mergaičių. Gardino gubernijoje – 77 procentai berniukų ir 16 procentų mergaičių, visoje europinėje Rusijos imperijos dalyje (be Lenkijos Karalystės) – 66 procentai berniukų ir 18 procentų mergaičių²⁹.

Pagal besimokančių mokyklinio amžiaus kaimo vaikų procentą Kauno gubernija užėmė 74-ą, o Suvalkų gubernija – 69-ą vietą iš visų 89 Rusijos imperijos (įskaitant Vidurinę Aziją, Sibiro ir Tolimųjų Rytų taigos bei tundros rajonus) gubernijų ir sričių³⁰. Lyginant tik europinės Rusijos imperijos dalies gubernijas (be Lenkijos Karalystės), Kauno gubernija pagal šį rodiklį atsiduria paskutinėje 50-oje vietoje, o Vilniaus gubernija – 47-oje³¹.

Lietuvos miestuose mokėsi šiek tiek daugiau mokyklinio amžiaus vaikų, bet apskritai gubernijų rodikliai vis dėlto nekokie: 1898 metais Kauno gubernijoje (miestuose ir kaimuose) mokėsi 6,2 procento mokyklinio amžiaus vaikų (berniukus ir mergaites skaičiuojant kartu), Vilniaus gubernijoje – 9,8 procento³². XX amžiaus pradžioje valdžia ėmė skirti daugiau pinigų iš išdo pradžios mokykloms steigti, tad rusiškų mokyklų Vilniaus ir Kauno gubernijose padaugėjo daugiau nei ketvirtadaliu³³, padaugėjo ir besimokančių vaikų. 1904 metais Kauno gubernijoje mokyklą lankė 15,7 procento mokyklinio amžiaus vaikų, Vilniaus gubernijoje – 14 procentų³⁴. Lyginant netgi su visos europinės Rusijos imperijos dalies vidurkiu, tai buvo labai menki rodikliai. Be to, toli gražu ne visi pradžios mokyklą lankantys vaikai ją baigė. Pavyzdžiui, 1893 metais Kauno gubernijoje 28,8 procento mokinių pradžios mokyklos nebaigė³⁵.

Taigi rusifikatoriškos paskirties pradžios mokykla ne kažin kiek prisidėjo prie Lietuvos rusinimo, lietuviai, anot Mykolo Römerio, jos atžvilgiu buvo abstinentai.

1897 metų surašymo duomenimis, Kauno gubernijoje rusiškai skaityti (arba ir rašyti) mokėjo 10,5 procento gyventojų (16,8 procento vyrų, 4,7 procento moterų). Tarp lietuvių šis skaičius buvo gerokai mažesnis – 6,4 procento (12 procentų vyrų, 1,3 procento moterų). Suvalkų gubernijoje rusiškai skaityti ir rašyti arba bent skaityti mokėjo 5,6 procento lietuvių (10,5 procento vyrų ir 1 procentas moterų) ir 12 procentų lenkų (19,4 procento vyrų bei 5,5 procento moterų). Vilniaus gubernijoje

²⁶ Antanas Kulakauskas, „Litovskojje krestjanstvo i carskaja načalnaja škola v 1865–1905 godach (k voprosu o bojkote oficialnoj školy v Litve)“, in *LTSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai: Istorijos serija*, t. 20, sąs. 1, Vilnius, 1980, p. 77.

²⁷ Ibid.

²⁸ Ibid., p. 76 (1 lentelė).

²⁹ Ibid.

³⁰ Ibid., p. 77.

³¹ Ibid.

³² *Lietuvos mokyklos ir pedagoginės minties istorijos bruožai (Ligi Didžiosios Spalio socialistinės revoliucijos)*, Vilnius, 1983, p. 189 (8 lentelė).

³³ Žr. *ibid.*, p. 188 (7 lentelė).

³⁴ Ibid., p. 189 (8 lentelė).

³⁵ Ibid., p. 191.

rusiškai skaityti ir rašyti arba tik skaityti mokėjo 6 procentai (10,3 procento vyrų ir 2 procentai moterų) gyventojų, lietuvių kalbą laikusių gimtąja³⁶. Šiaip ar taip, rusiškos mokyklos Lietuvoje skleidė šokią tokią pažangą, bet vis dėlto negatyvi absoliučios daugumos Lietuvos gyventojų pažiūra į ją ribojo šių švietimo institucijų ženklesnį poveikį kultūrinei krašto atmosferai.

XIX amžiaus pabaigos–XX amžiaus pradžios lietuviškoje nelegalioje periodinėje spaudoje, apskritai agitavusioje prieš rusiškas mokyklas, dažnai buvo išsakomas diferencijuotas požiūris į tose mokyklose dirbusius mokytojus. Labiau agituota prieš tas mokyklas, kur dirbo užkietėję rusifikatoriai, „obrusiteliais“ vadinti. (Beje, vieni uoliausių „obrusitelių“ buvo vienas kitas į stačiatikybę persikrikštijęs lietuvis.) Tačiau su tam tikra pakanta buvo žiūrima į tas mokyklas, kur mokytojavo geri pedagogai, sutariantys su gyventojais ir kunigais, nešnipinėjantys ir neskundžiantys policijai ar žandarams nelegalios lietuviškos spaudos platintojų, daraktorių ir t. t.

Lietuviška nelegalioji spauda vis dėlto neagitavo be išlygų boikotuoti rusiškas mokyklas, nes tai nebūtų buvę realu. Valdiška mokykla dažnai buvo pakopa siekti aukštesnio mokslo. Be to, mokant rusiškai kalbėti ir rašyti, išlaikius specialų rusų kalbos egzaminą, trečdaliu (nuo 6 iki 4 metų) sutrumpėdavo visuotinės karo tarnybos Rusijos kariuomenėje laikas. Užtat daug griežčiau lietuviškoji spauda draudė į valdiškas mokyklas leisti mergaites. Anot vyravusios nuostatos, oficialus rusiškas išsilavinimas moterims, pirmiausia turėjusioms saugoti tradicinį lietuviškos šeimos židinį, buvo visiškai nereikalingas. Visai kitokia situacija susiklostė Užnemunėje, Suvalkų gubernijoje, kur pradžios mokyklose turėjo teisę dirbti ir vietiniai žmonės ir kur lietuvių kalba buvo dėstoma kaip dalykas, nors ir iš rusiškėmis raidėmis parašytų vadovėlių. Čia mokytojavo daug lietuvių. Kai kurie iš jų išdrįsdavo nesilaikyti valdiškų rusifikatoriškos krypties programų, mokydavo lietuviškai ir net skleidavo lietuviškas tautines idėjas. Tačiau ir Užnemunėje valdiška pradžios mokykla gyventojų nebuvo mėgstama.

Visgi negalima nuneigti fakto, kad valdiška mokykla šiaip ar taip prisidėjo prie rusų kultūros skleidimo Lietuvoje. Pasitaikydavo, kad Rusijos kariuomenėje tarnaujantis Lietuvos jaunuolis laiškus į namus rašydavo lietuviškai, bet rusiškėmis raidėmis, kaimo vakarėliuose retkarčiais pasigirdavo rusiškų dainų.

Boikotuojant valdišką pradžios mokyklą, svarbiausiu Lietuvos švietimo veiksmu tapo pačių gyventojų organizuojamos ir išlaikomos slaptos kaimo, arba daraktorinės, mokyklėlės ir vadinamoji „motinos“ mokykla. Lietuvos kaime ši mokymo forma, žinoma ir kitose šalyse, atsirado XIX amžiaus pirmojoje pusėje, o gal net XVIII amžiaus pabaigoje. Tuomet pačių valstiečių susiorganizuotos kaimo mokyklėlės dažniau buvo vadinamos bokalorijų, arba „pakampių“, mokyklėlėmis. Po 1863 metų sukilimo caro valdžia tas mokyklas uždraudė ir persekiojo, tad jos turėjo veikti slapta.

Daraktorinės mokyklos nebuvo tik „liaudies protesto prieš caro priespaudą padarinys“, kaip kad dažniausiai teigiama istoriografijoje³⁷. Kaimo gyventojams tai buvo tiesiog patogus bei pigus būdas išmokti skaityti ir rašyti. Vaikams nereikėjo eiti už kelių ar net keliolikos varstų į valdišką mokyklą, dažniausiai esančią tik valsčiaus centre, arba gyventi prie mokyklos esančiuose bendrabučiuose ar nuomoti butus. Mokslas daraktorinėse mokyklose taip pat dažniausiai vykdavo patogiu laiku: nuo lauko darbų pabaigos iki jų pradžios, tad vaikai neatitrūkdavo nuo ūkio darbų. Suprantama, 1864–1905 metais šios mokyklos buvo ir kovos prieš rusinimo politiką priemonė.

Daraktorinės mokyklos buvo dviejų tipų: pastovios ir kilnojamos (pastarųjų buvo daugiausia, nes taip buvo patogiau pasislėpti nuo rusų valdžios persekiojimų). Pastovios mokyklos įsikurdavo klebonijose arba daraktorių namuose, tačiau dažniausiai vaikai rinkdavosi kas savaitę tai vieno, tai kito valstiečio troboje. Mokytojas, daraktorius, irgi dažniausiai gyveno ir maitinosi pas tą valstietį, kurio troboje įsikurdavo mokykla. Už daraktoriavimą būdavo atsilyginama maistu, drabužiais ir pinigais.

Daraktorines mokyklas neretai inicijuodavo ir globodavo, ypač pirmiaisiais dešimtmečiais po sukilimo, kunigai. Vėliau jos tapo tarsi privalomu kaimo gyvenimo atributu ir steigdavosi be

³⁶ Kulakauskas, op. cit., p. 81.

³⁷ *Lietuvos mokyklos ir pedagoginės minties*, p. 197.

iniciatyvos iš šalies.

Uždraudus katalikams mokytojauti Vilniaus švietimo apygardoje, daraktorių rasti nebuvo sunku. Įvairaus amžiaus ir išsilavinimo, daugelis jų mokėjo tik skaityti. Neretas vasarą piemenaudavo, o žiemą tame pačiame kaime mokydavo vaikus. XIX amžiaus pabaigoje į slaptą švietimą įsitraukė ir naujai išaugusi lietuvių inteligentų karta: Gabrielė Petkevičaitė-Bitė, Povilas Višinskis, Jonas Biliūnas ir kiti Lietuvos šviesuoliai.

Dauguma slaptųjų mokyklų, žinoma, neprilygo valdinei mokyklai, nors ir pastarojoje, ypač pirmaisiais dešimtmečiais po sukilimo, dirbo daug menko išsilavinimo ir žemos moralės žmonių be specialaus pedagoginio pasirengimo ir, liūdniausia, nemokėjusių lietuviškai. Daraktorinėse mokyklose buvo mokoma maldų, giesmių, tikybos pradmenų, skaityti, o neretai ir rašyti, kartais skaičiuoti, kai kur dar ir rusų bei lenkų kalbų, istorijos ir geografijos. Daugelyje mokyklų, ypač rytų ir pietryčių Lietuvos miestuose bei miesteliuose, tebebuvo dėstoma lenkiškai. Tačiau, šiaip ar taip, slaptoji, daraktorinė, mokykla paklojo pamatus kurtis lietuviškajai pedagogikai, atsirasti lietuviškiems pradinio mokymo vadovėliams.

Caro valdžia daraktorines mokyklas persekiojo, išskyrus nebent Užnemunę, kur iki 1900 metų valdininkai į jas žiūrėjo pro pirštus. Pagal 1864 metų Muravjovo įsakymą už slaptą mokymą buvo numatytos didžiulės 200–600 rublių baudos. Šis įsakymas lietė daugiausia dvarininkus ir dvasininkus, kurie laikyti potencialiais nelegalių mokyklų organizatoriais. Kad patys valstiečiai ims kurti tokias mokyklas, nesitikėta. Vėliau, 1892 metais, buvo numatytos realesnės bausmės: bauda iki 300 rublių arba areštas ligi 3 mėnesių. Dažniausiai buvo baudžiami mokyklų laikytojai 10–50 rublių bauda arba 2 savaitėmis arešto, daraktoriai – 1–2 savaitėmis arešto, vaikų tėvai – pabaudomis iki 10 rublių arba savaite arešto³⁸.

Slaptąsias mokyklas, be lietuvių, turėjo ir lenkai, lenkiškai ar baltarusiškai šnekantys „čiabuviai“, žydai. Jos veikė net kai kuriuose Lietuvos rusų sentikių kaimuose. 1883–1904 metais slaptų mokyklų susekta: Kauno gubernijoje – 223 (iš jų 126 lietuviškos), Vilniaus gubernijoje – 107 (iš jų tik keturios lietuviškos)³⁹. Kiek iš viso veikė slaptųjų mokyklų, sunku nustatyti, Vytauto Merkio skaičiavimais, spaudos draudimo metais vien tik Vilniaus ir Kauno gubernijose daraktorių galėjo būti apie 4800⁴⁰. Daraktorinės mokyklos, bent jau XIX amžiaus pabaigoje–XX amžiaus pradžioje, veikė visuose miestuose (daugiausia nelietuviškos), miesteliuose ir daugumoje bent kiek didesnių kaimų. Šios mokyklos ir išugdė gausų slaptosios lietuvių spaudos skaitytojų būrį.

Etnografinė Lietuva XIX amžiaus pabaigoje buvo vienas raštingiausių Rusijos imperijos regionų (ją lenkė tik Latvija ir Estija, kur švietimo sąlygos buvo nepalyginti geresnės), o lietuviai – viena raštingiausių imperijos tautų (raštingi buvo net 48 procentai lietuvių kalbą gimtąja laikusių gyventojų)⁴¹, nors oficialiais duomenimis, pradinis švietimas Lietuvoje buvo pats žemiausias imperijoje. Visos europinės Rusijos imperijos dalies gyventojų raštingumo vidurkis tebuvo 30 procentų, o kaimo gyventojų (vyresnių nei 10 metų) tik 26 procentai⁴². Dabartinės Lietuvos teritorijoje (be Klaipėdos krašto) raštingų gyventojų (10 metų ir vyresnių) buvo 53,5 procento: Kauno gubernijoje – 55,3 procento, Vilniaus gubernijoje apie 35 procentus (trijose apskrityse – Vilniaus, Švenčionių ir Trakų – 42,6 procento), penkiose Suvalkų gubernijos apskrityse – 63 procentai⁴³.

Įdomi detalė, kurią užfiksavo 1897 metų surašymo rezultatų rengėjai spaudai: Kauno gubernijoje lietuvių moterų raštingumas prašoko vyrų: atitinkamai – 54,9 ir 51,9 procento⁴⁴. Anot vieno iš 1897 metų surašymo duomenų tvarkytojo L. le Dantiu, tai unikalus, niekur kitur Rusijos imperijoje

³⁸ Merkys, Lietuvos valstiečiai ir spauda XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje, Vilnius: Mokslas, 1982, p. 171.

³⁹ Ibid., p. 154–164.

⁴⁰ Ibid., p. 166.

⁴¹ Ibid., p. 168.

⁴² Mironov, op. cit., p. 149 (9 lentelė).

⁴³ Merkys, op. cit., p. 168; *Pervaja vseobščaja perepis' naselenija Rossijskoj imperii 1897 g.*, pod redakcijej Trojnickogo, 14: *Vilenskaja gubernija*, Sankt Peterburg, 1904 (toliau – PPR), sąs. 3, lentelė III b (apskaičiuota autorių).

⁴⁴ Merkys, op. cit., p. 168.

nepastebėtas reiškinys⁴⁵, nors dažnai moterų išsimokslinimas ribojosi vien mokėjimu skaityti.

Be valdiškų pradžios mokyklų, Lietuvoje veikė dviejų tipų – klasikinės-humanitarinės pakraipos ir realinės su prioritetiniu gamtos ir tikslųjų mokslų mokymu – vidurinės mokyklos, gimnazijos ir progimnazijos. Baigusieji klasikinę gimnaziją į universitetus galėjo stoti be egzaminų. Vidurinėse mokyklose mokėsi tie, kas norėjo gyventi iš protinio darbo.

XIX amžiaus septintojo dešimtmečio pradžioje dabartinės Lietuvos teritorijoje veikė 7 gimnazijos ir 8 apskritinės, tai yra nepilnos vidurinės mokyklos. Beje, XVIII amžiaus pabaigoje, Edukacinės komisijos laikais, ir XIX amžiaus pirmajame ketvirtyje vidurinių mokyklų Lietuvoje buvo daugiau⁴⁶. Po 1863 metų sukilimo dėl rusifikacinės caro valdžios politikos vidurinių mokyklų tinklas buvo pertvarkytas, keletas mokyklų uždaryta. XIX amžiaus pabaigoje Kauno gubernijoje te veikė 4 gimnazijos (po vieną Kaune ir Panevėžyje, dvi Šiauliuose) ir 1 realinė mokykla, kuriose mokėsi 1,7 tūkstančio mokinių. Vilniaus gubernijoje, toje dalyje, kuri dabar priklauso Lietuvai, taip pat veikė 4 gimnazijos ir 1 realinė mokykla, kuriose mokėsi 2,9 tūkstančio mokinių. Suvalkų gubernijoje buvo 3 gimnazijos – Marijampolėje berniukų, o Suvalkuose berniukų ir mergaičių⁴⁷.

Iš visų Lietuvoje anuomet veikusių vidurinių mokyklų didžiausios reikšmės lietuvių liaudies švietimui ir apskritai moderniosios lietuvių tautos tapsmui turėjo Suvalkijos mokyklos. Marijampolės bei Suvalkų gimnazijose ir Seinų progimnazijoje lietuvių kalba buvo dėstoma kaip neprivalomas dalykas. Suvalkų gubernijos gimnazijų abiturientams, turintiems atestate lietuvių kalbos pažymį, Maskvos universitete caro valdžia rusifikaciniais tikslais įsteigė dešimt stipendijų (360 rublių per metus)⁴⁸. Jomis pasinaudojo nemažai būsimų lietuvių inteligentų, nacionalinio judėjimo veikėjų.

Šiaip jau gimnazijose mokytis galėjo nedaug kas – tik pasiturinčių tėvų arba turtingus globėjus turintys vaikai – už mokslą reikėjo mokėti, ir nemažai. Mokestis už mokslą XIX amžiaus antrojoje pusėje nuolat kilo, tiesa, gimnazijose jis įvairavo: nuo 10 iki 75 rublių per metus⁴⁹. Dėl to Lietuvos vidurinėse mokyklose daugiau kaip pusę mokinių sudarė bajorų ir valdininkų vaikai, apie trečdalį – miestiečių luomo atstovai. Valstiečių vaikai tarp Lietuvos gimnazistų tesudarė 10–15 procentų⁵⁰. Daugelyje Lietuvos vidurinių mokyklų XIX amžiaus antrojoje pusėje valstiečių vaikų buvo dargi mažiau nei pirmojoje amžiaus pusėje, kai dar tebeegzistavo baudžiava. Šiuo socialinės demokratijos požūriū Lietuva skyrėsi nuo bendrųjų tendencijų Rusijos imperijoje, kur vidurinių mokyklų moksleivių kontingento socialinė sudėtis tolydžio demokratiėjo. Šiaip jau XIX amžiaus antrojoje pusėje Lietuvos ir visos Rusijos vidurinių mokyklų moksleivių socialinė struktūra ne ką tesiskyrė. Kur kas labiau ji skyrėsi XIX amžiaus pirmojoje pusėje Lietuvos naudai. Tačiau, šiaip ar taip, šie faktai dar kartą patvirtina, kad rusifikacija stabdė Lietuvos socialinę bei kultūrinę pažangą. Nemažai Lietuvos moksleivių mokėsi už Lietuvos ribų, daugiausia Latvijos vidurinėse mokyklose – Liepojoje, Mintaujoje, Daugpilyje, kur nebuvo tokios smarkios rusifikacijos.

Pobaudžiaviniu laikotarpiu plėtojantis ekonominiam ir kultūriniam krašto gyvenimui, atsirado ir specialiųjų mokyklų poreikis. Prie kai kurių gimnazijų atsirado matininkų, vakariniai techninio piešimo ir braižybos kursai. 1866 metais rusų dailininko Ivano Trutnevo iniciatyva Vilniuje buvo atidaryta piešimo mokykla, tapusi profesionalių dailininkų rengimo įstaiga, nors didesnio poveikio Lietuvos dailei ji, atrodo, neturėjo. XIX amžiaus antrojoje pusėje Vilniuje buvo įsteigtos kelios techninio profilio mokyklos: geležinkelių technikos, pašto-telegrafo, chemijos-technikos⁵¹.

Mokytojams ruošti buvo įsteigtos Molodečno (1864), Panevėžio (1872), Veiverių (1872; pedagoginiai kursai čia veikė nuo 1866-ųjų) mokytojų seminarijos, Vilniaus žydų mokytojų (1873) ir Vilniaus mokytojų (1875) institutai. Molodečno ir Panevėžio seminarijos bei Vilniaus mokytojų institutas tepriimdavo tik stačiatikių tikėjimo jaunuolius. Todėl svarbiausiu naujosios lietuvių

⁴⁵ PPR, 117: *Kovenskaja gubernija*, p. VIII–IX.

⁴⁶ *Lietuvos mokyklos ir pedagoginės minties*, p. 130–131 (5 lentelė).

⁴⁷ Lietuvos TSR istorija, t. 1, p. 306.

⁴⁸ Ibid.

⁴⁹ *Lietuvos mokyklos ir pedagoginės minties*, p. 206.

⁵⁰ Ibid., p. 207; Lietuvos TSR istorija, t. 1, p. 307.

⁵¹ Lietuvos TSR istorija, t. 1, p. 306.

inteligentijos rengimo centru tapo Veiverių seminarija, kurioje kaip atskiras dalykas buvo dėstoma lietuvių kalba. Joje mokėsi daugiausia Suvalkų gubernijos lietuvių valstiečių sūnūs, iš kitų Lietuvos gubernijų moksleiviai čia nebuvo priimami.

Veiverių gimnazijos auklėtiniams buvo leidžiama mokytojauti ir lietuviškosios Suvalkų gubernijos dalies pradžios mokyklose.

Tačiau svarbiausias kelias, kuriuo valstietiškas Lietuvos jaunimas bandė „išsimušti į žmones“, buvo kunigų seminarijos. Kunigo profesija buvo prestižinė, anuomet net lenkė daugelį kitų ir užtikrino materialiai aprūpintą buitį. Be to, dvasiško profesija, kaip rašė Stasys Matulaitis, „nereikalavo nė ilgo mokslo, nė didelių iškaiščių“⁵². Tad nieko keista, kad XIX amžiaus antroje pusėje lietuvių inteligentijos daugumą sudarė dvasininkai⁵³.

Dalis gimnazijas baigusių Lietuvos jaunuolių toliau studijavo Maskvos, Peterburgo, Dorpato, Kijevo, Charkovo, Kazanės, Novorosijos (Odesoje) bei Varšuvos universitetuose, kitose aukštosiose mokyklose, taip pat Vakarų Europoje. Daugiausia studentų iš Lietuvos mokėsi Maskvos ir Peterburgo universitetuose, kur, kaip minėta, iš Suvalkijos kilusiems studentams buvo skiriama dešimt stipendijų. Už tas stipendijas reikėdavo Rusijoje atidirbti – tai irgi buvo daroma rusifikacijos tikslais.

Kiek Lietuvos jaunuolių šiuo laikotarpiu baigė aukštąjį mokslą, tuo tarpu nėra žinoma. Istoriografijoje pateikiami tik fragmentiški duomenys. Antano Tylos tyrimais, 1861–1900 metais į Tartu universitetą įstojo 120 studentų iš Lietuvos; iš jų 36 valstiečių vaikai. Maskvos universitete su stipendijomis 1883–1893 metais buvo įstoję 56 asmenys, 1894–1904 metais – 33. Vinco Pietario teigimu, 1870–1880 metais vien Maskvos universitetą galėjo baigti 30–40 lietuvių studentų, o visose Maskvos aukštosiose mokyklose aštuntajame dešimtmetyje kasmet galėjo studijuoti 20–25 studentai iš lietuviškųjų gubernijų⁵⁴.

Žinoma, ne visi iš Lietuvos kilę inteligentai, svetur išėję mokslus, įsitraukdavo į Lietuvos kultūrinį gyvenimą. Daugelis baigusių aukštąjį mokslą dėl politinių bei administracinių suvaržymų ir rusifikacijos tiesiog negalėjo čia gauti sau tinkamo darbo. Todėl nemaža dalis kultūrinio ir intelektualinio Lietuvos potencialo nutekėjo į Rusiją bei Lenkiją. Juk ir Jurgis Baltrušaitis pirma tapo rusų poetu ir tik vėliau, greičiausiai paveiktas lietuvių tautinio sąjūdžio, sugrįžo į lietuvių kultūrą. Bet grįžo toli gražu ne visi.

Šiaip ar taip, iki dešimtojo dešimtmečio susiformavo nauja, daugiausia iš Suvalkijos valstiečių kilusi, Rusijos universitetuose mokslus išėjusi, demokratinės, liaudiškos lietuvių inteligentijos karta (*Aušroje* ji buvo pavadinta „lietuviszka ir isz žmonių paėjusia“)⁵⁵, su pirmojo lietuviško nelegalaus Lietuvai skirto periodinio leidinio *Aušra* leidimu 1883 metais pradėjusi naują Lietuvos etnosocialinės ir emopolitinės raidos etapą.

Spauda ir kitos visuomeninio kultūrinio gyvenimo sferos 1864–1904 metais

Knyga ir apskritai spauda – viena iš pagrindinių civilizuotos visuomenės informacijos priemonių. Baudžiovos laikotarpiu ji, žinoma, tebuvo socialiai viešpataujančių sluoksnių kultūrinio gyvenimo savastis. Tad natūralu, kad iki XIX amžiaus ketvirtojo dešimtmečio dauguma knygų ir periodinė spauda (taip pat oficialioji) buvo leidžiama lenkų kalba. Po 1830–1831 metų sukilimo caro valdžia visą oficialiąją sferą pamažu surusino. Nuo penktojo dešimtmečio Lietuvoje buvo leidžiamas vienintelis laikraštis, ir tas rusų kalba – *Vilenskij vestnik*. Tiesa, 1841–1851 metais Vilniuje lenkų kalba ėjo Józefo Ignaco Kraszewskio leidžiamas ir redaguojamas bajoriškos liberalinės krypties žurnalas *Athenaeum*, kuriame daug dėmesio buvo skiriama Lietuvos istorijai, kultūrai, kraštotyrai. Šiaip ar taip, šituo laikotarpiu Lietuvoje knygos lenkų kalba rusų cenzūros priežiūroje dar išeidavo: pasirodė iš

⁵² Cituojama iš Rimantas Vėbra, *Lietuvių visuomenė XIX a. antroje pusėje: Socialinės struktūros bruožai*: Vilnius: Mokslas, 1990, p. 168.

⁵³ Ibid.

⁵⁴ Ibid., p. 170–171.

⁵⁵ *Aušra*, 1884, nr. 1–3, p. 71.

lietuviškosios bajorijos tradicijų parašyta Teodoro Narbuto *Lietuvių tautos istorija*, Juozapo Jaroševičiaus, Kraszewskio, kitų autorių veikalai. Lietuvą pasiekdavo ir Peterburge bei Varšuvoje leidžiama spauda, kurioje bendradarbiavo Lietuvos ar iš Lietuvos kilę švietėjai. Vienas kitas Lietuvos kultūrai reikšmingas darbas pasirodydavo ir rusiškoje, net oficialiojoje spaudoje: čia daugiausia nusipelnė Adomas Honoris Kirkoras – liberalių slavofiliškų ir kartu proletuviškų (bajoriškąja prasme) pažiūrų autorius, rusų kalba paskelbęs veikalų iš lietuvių ir baltarusių etnografijos, Lietuvos archeologijos ir istorijos.

Po Krymo karo pūstelėjo liberalesni vėjai ir kultūrinis bei spaudos gyvenimas Lietuvoje pagyvėjo. Caro valdžia, nors ir neskubėjo visiškai atsisakyti politinio kurso, priimto po 1830–1831 metų sukilimo, visgi šiokių tokių nuolaidų bajorijai padarė. Kirkoro, „grįžusio“ į lenkų raštiją, pastangomis buvo išleista keletas almanacho tipo leidinių: 1857–1858 metais išėjo šeši tomai *Teka Wileńska (Vilniaus portfelis)*, o 1859 metais ir 1862-aisiais po tomą *Pismo Zbiorowe Wileńskie (Vilniaus raštų rinkinys)*. Juose buvo publikuojama lenkiškai rašiusių Lietuvos rašytojų ir poetų kūryba, kitų kraštų autorių kūriniai lietuviška tematika, mokslo ir publicistikos straipsniai, skirti aktualioms Lietuvos temoms. Be kita ko, buvo išspausdinta ir pora Motiejiaus Valančiaus sekretoriaus Ambraziejiaus Pranciškaus Kašarauskio straipsnių apie lietuvių kalbos reikšmę mokslui ir kultūrai, Mykolo Akelaičio kvietimas paremti lietuvišką mokyklą.

Tačiau almanachai negalėjo atstoti periodinio leidinio (leidimo leisti laikraštį caro valdžia nedavė), todėl 1860 metais Kirkoras ryžosi tapti oficialaus laikraščio *Vilenskij vestnik*, ėjusio nuo penktojo dešimtmečio rusų kalba, leidėju ir redaktoriumi. Kitaip tariant, valdžia savo spaudos organą išnuomojo Kirkorui kaip privačiam leidėjui. Buvo gautas leidimas paversti oficiozą literatūrinio-politiniu laikraščiu ir leisti jį dviem kalbomis: rusų ir lenkų. Visa oficialioji informacija turėjo būti skelbiama abiem kalbomis, o literatūrinė, kraštotyrinė medžiaga galėjo būti spausdinama tik lenkiškai. Kirkoro redaguojamas *Vilenskij vestnik – Kurier Wileński* laikėsi nuosaikaus liberalizmo, pasak istorikės Małgorzatos Stolzman, buvo regioninio pobūdžio⁵⁶. Daugiausia dėmesio buvo skiriama Lietuvos reikalams, tačiau laikraščio korespondentai iš kitų Rusijos miestų atsiųsdavo įdomių žinučių. Apie šį leidinį susispietė didžioji krašto inteligentijos dalis. Jis buvo labai populiarus, turėjo apie 3000 prenumeratorių ir paviliojo nemažai skaitytojų iš Varšuvos laikraščiu.

1859 metais Kirkoras akciniais pagrindais įkūrė savo spaustuvę Vilniuje, kurioje, be leidinių lenkų kalba, išleido ir keletą lietuviškų knygelių⁵⁷. Ruošėsi spausdinti ir knygas baltarusių kalba. Šie faktai rodo, kad liberalioje bajoriškoje lenkų kalbos aplinkoje brendo supratimas, jog Lietuvoje (buvusios LDK ribose) reikia puoselėti etnolingvistinį pluralizmą.

Nuo XVIII amžiaus pabaigos nemažai išėjo ir literatūros lietuvių kalba (1801–1850 metais Lietuvoje pasirodė 227, o 1851–1861 metais – net 205 lietuviški spaudiniai)⁵⁸. Tačiau lietuviškosios leidybos pagrindinis orientyras tebebuvo rašto pramokąs valstietis, tad daugiausia buvo leidžiama katekizmų, maldaknygių, elementorių, kalendorių. Vis dėlto ėmė ryškėti nauja tendencija – supratimas, kad lietuvių kalba yra ne tik liaudies, bet ir tautos kalba. Materiali šios tendencijos išraiška – Simono Daukanto istoriografinė kūryba (nors jam gyvam esant tebuvo išleistas vienas tokio pobūdžio veikalas *Būdas senovės lietuvių, žemaičių ir kalnėnų*), negausi lietuviškoji poezija (Strazdas, Stanevičius, Valiūnas ir ypač amžiaus viduryje Baranauskas), Valančiaus *Žemaičių vyskupystė*. Tendencija išsišakojo tarsi dviem kryptimis: viena vertus, viešpataujančių sluoksnių atstovams buvo norima parodyti, kad lietuvių kalba tinka ir mokslo, ir literatūros reikmėms; antra vertus, stengtasi įtraukti valstiečius į tautinės kultūros kūrimo procesą, ugdyti pilietinę, vadinasi, ir tautinę savimonę. Pastarąją misiją atliko ir kai kurie elementoriai, Lauryno Ivinskio 1846–1864 metais leisti *Metskaitliai*. Šių leidinių tiražai buvo nemaži, kai kurių tiems laikams tiesiog milžiniški (dideli net ir vertinant šių

⁵⁶ Stolzman, „Czasopisma Wileńskie Adama Honorego Kirkora“, p. 139.

⁵⁷ Zita Medišauskienė, „A. H. Kirkoro spaustuvė ir „Liaudies bibliotekėlės“ leidimas“, in *Lietuvių Atgimimo istorijos studijos*, t. 1: *Tautinės savimonės žadintojai: Nuo asmens iki partijos*, Vilnius: Sietynas, 1990, p. 33–46.

⁵⁸ Mykolas Ročka, „Lietuviškos knygos raidos bruožai (1547–1861)“, in *LTSR bibliografija: A serija. Knygos lietuvių kalba*, t. 1: (1547–1861), Vilnius, 1969, p. XII; Merkys, *Nelegalioji lietuvių spauda*, p. 19.

dienų Lietuvos mastais). Elementoriai išeidavo 1,5–5 tūkstančių egzempliorių tiražu, kalendorių ir kai kurių Valančiaus knygelių tiražas siekė 10 ir daugiau tūkstančių. Rekordišku 40 tūkstančių egzempliorių⁵⁹ tiražu buvo išspausdinta Valančiaus parengta knygelė apie blaivybę *Apej brostvá blaivistės* (1858). XIX amžiaus viduryje jau sklandė sumanymas leisti lietuvišką laikraštį, deja, caro valdžia nedavė leidimo⁶⁰. Beje, rusų administracija septintojo dešimtmečio pradžioje planavo leisti laikraštį lietuvių ir baltarusių kalbomis, turėdama savo tikslų. Tačiau numalšinus 1863 metų sukilimą toks laikraštis nebebuvo aktualus, o baltarusiškam, be kita ko, ir skaitytojų trūko.

Po 1863 metų sukilimo situacija pasikeitė iš esmės. Caro valdžia visiškai uždraudė Lietuvoje leidybą lenkų ir lietuvių kalbomis (tradiciniais lotyniškais rašmenimis). Lietuvių kalbai buvo brukamas rusiškas raidynas – „graždanka“, kurią, anot Merkio, teisingiau būtų vadinti kirilica⁶¹. Tačiau per 40 metų „graždankos“ rašmenimis valdžiai pavyko išleisti tik 66 spaudinius: 20 elementorių ir kitų mokymo priemonių, 15 religinių knygų, 14 kalendorių, 7 beletristinius kūrinius ir 7 smulkesnius leidinius⁶². Liaudyje šios knygos nepaplito: anksčiau skaityti išmokusiems jos buvo tiesiog neįkandamos, o tiems, kurie galėjo išmokyti jas skaityti mokykloje po 1864 metų, katalikų kunigai aiškino, kad skaityti tokias knygas – nuodėmė ir tikram lietuviui netinkamas užsiėmimas.

Tačiau ir uždraudus spausdintą žodį lotyniškais rašmenimis, Lietuva neliko be lietuviškų knygų. 1867 metais vyskupas Valančius per Tilžės katalikų kunigą J. Zbermaną suorganizavo Rytprūsioose lietuviškų knygų lotyniškais rašmenimis leidimą ir gabenimą į Lietuvą. Turimais duomenimis, 1865–1904 metais pasirodė 1830 leidinių, skirtų platinti Rusijos imperijoje. Be to, 1874–1904 metais JAV buvo išleistas 701 lietuviškas spaudinys (vienas kitas pakliūdavo ir į Lietuvą). Per cenzūros neapsižiūrėjimą trys lietuviškos knygos lotyniškais rašmenimis išėjo netgi Lietuvoje (1879 ir 1900 metais). Gavus valdžios leidimą, keletas lietuviškų knygų buvo išleista Rusijoje, motyvuojant šį žingsnį pirmiausia mokslo interesais⁶³.

Nemaža dalis užsienyje išleistų ir Lietuvoje nelegaliai platinamų lietuviškų leidinių buvo kontrafakciniai* (per 700 Rytprūsioose, Mažojoje Lietuvoje išleistų spaudinių)⁶⁴. Kadangi lietuviškos religinio turinio knygos, išleistos iki 1864 metų, nebuvo draudžiamos, Tilžėje, Ragainėje ir kitur imta spausdinti knygas, nenurodant autorių tikrųjų pavardžių, neminint tikrųjų spaustuvių ir leidėjų, klastojant leidimo vietą ir metus, falsifikuojant ar pakartojant ankstesnių leidimų valdžios cenzorių ir bažnytines aprobatas.

Kasmet lietuviškų spaudinių leidyba vis intensyvėjo. Iš visų spaudos draudimo metais Mažojoje Lietuvoje pasirodžiusių Lietuvai skirtų leidinių 63,6 procento išėjo 1891–1904 metais⁶⁵. Kito ir leidybos struktūra. Pirmaisiais dešimtmečiais po 1863 metų sukilimo vyravo religinė bei didaktinė literatūra, o nuo devintojo dešimtmečio ėmė gausėti pasaulietinių leidinių: politinės, mokslo populiariosios, grožinės literatūros. XIX amžiaus pabaigoje–XX amžiaus pradžioje lietuviškoji spauda, kaip ir visuomeninis politinis judėjimas, jau išsidiferencijavo į katalikiškąją (klerikalinę ir labiau liberalios pakraipos), demokratinę-liberalinę ir socialdemokratinę. Vis dėlto iš visų spaudos draudimo metais išleistų knygų 29 procentus sudarė maldaknygės, 11 procentų kalendoriai, 10 procentų elementoriai⁶⁶.

Šiuo laikotarpiu didžiausiais tiražais buvo leidžiami elementoriai – jų tiražo vidurkis siekė 10

⁵⁹ Ročka, op. cit., p. XIII.

⁶⁰ Merkys, „Pastangos leisti liaudies biblioteką ir laikraštį ‚Pakeleivingas‘ (1858–1859 m.)“, in *LTSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai: Knygotyra*, t. 9 (16), sąs. 1, Vilnius: Mokslas, 1963, p. 23–38.

⁶¹ Merkys, *Nelegalioji lietuvių spauda*, p. 16.

⁶² V. Urbelionienė, „XIX a. lietuviška spauda Lietuvos TSR bibliografijoje, A serija: Knygos lietuvių kalba, t. 1–2“, in *Lietuvos aukštųjų mokyklų mokslo darbai: Knygotyra*, t. 16 (23), sąs. 1, Vilnius: Mokslas, 1990, p. 7.

⁶³ *Lietuvos TSR istorija*, t. 1, p. 307.

* Kontrafakcija (lot. *contrafactio* – klastojimas) – siekiant suklaidinti, tyčia neteisingai nurodyta knygos leidimo vieta, data, kartais ir autorius. (Red.)

⁶⁴ Urbelionienė, op. cit., p. 7.

⁶⁵ *Lietuvos TSR istorija*, t. 1, p. 307.

⁶⁶ Vėbra, „Kiek lietuviškų knygų buvo išleista ir konfiskuota 1865–1904 metais“, in *LTSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai: Knygotyra*, t. 6 (13), Vilnius: Mokslas, 1979, p. 79.

tūkstančių egzempliorių. Kalendorių tiražo vidurkis – 8 tūkstančiai, o maldaknygių – 7,5 tūkstančio egzempliorių. Populiari pasaulietinė literatūra buvo leidžiama vidutiniškai 2,5 tūkstančio egzempliorių tiražu. Iš viso spaudos draudimo metais buvo išspausdinta apie 6 milijonai egzempliorių vien tik lietuviškų knygų; apskritai leidinių išleista daugiau⁶⁷.

Lietuviška periodinė spauda pradėjo naują etapą Lietuvos etnosocialinėje raidoje. 1883 metais Ragainėje naujosios kartos inteligentų pasauliečių iniciatyva pasirodė pirmasis laikraščio *Auszra* numeris. Pirmuoju laikraščio redaktoriumi buvo gydytojas, Maskvos universiteto auklėtinis Jonas Basanavičius, tuomet gyvenęs Bulgarijoje. Jam talkino buvęs Maskvos ir Sankt Peterburgo universitetų studentas Jonas Šliūpas, mokytojas ir rašytojas Juozas Andziulaitis-Kalnėnas, Mažosios Lietuvos veikėjai Jurgis Mikšas bei Martynas Jankus. Prisdėjo ir keli senosios priešukiliminės inteligentų kartos veikėjai, gyvenę už Lietuvos ribų: Kraszewskis, Akelaitis. *Aušra* propagavo tautinį sąmoningumą, pasisakė prieš rusifikaciją ir polonizaciją, lietuviams, lietuvių kalbai reikalavo bent jau tokių pat teisių, kokias turėjo kitos, mažiau engiamos Rusijos imperijos tautos, rūpinosi tautinės verslininkystės reikalais, skatino lietuvius labiau įsitvirtinti krašto ekonomikoje. 1886 metais, išėjus 40 numerių, sujungtų į 29 sąsiuvinius, *Aušros* leidimas (leidžiama buvo 1000 egzempliorių tiražu) dėl finansinių sunkumų sustojo. Mat laikraštį nustojo remti dalis finansinę paramą teikusių katalikų dvasininkų, kuriems nepatiko pernelyg pasaulietiška, neretai liberalines ir net laisvamaniškas idėjas propaguojanti, iš romantizmo pozicijų pagonybę adoruojanti *Aušros* kryptis.

Lietuvybę palaikanti katalikiškoji inteligentija 1887 metais atgaivino Lietuvai skirtos lietuviškos periodikos leidybą – pradėjo leisti žurnalą *Šviesa*. Šis žurnalas buvo konservatyvesnis už *Aušrą*, tačiau irgi mėgino telkti lietuvių inteligentiją, organizuoti dvasininkijos vadovaujamą lietuviškąjį sąjūdį. 1888 metais žurnalo leidyba nutrūko (tiesa, 1890-aisiais dar pasirodė keletas numerių).

1889–1890 metais lietuviškasis visuomeninis sąjūdis ir spauda diferencijavosi į dvi kryptis: pasaulietinę-liberalinę ir katalikiškąją-konservatyviają (ar net klerikalinę). *Aušros* idėjas toliau plėtojo 1889 metais pasirodęs periodinis laikraštis *Varpas* (ėjo iki 1905 metų), įsteigtas Varšuvos lietuvių studentų draugijos „Lietuva“. Pirmasis jo redaktorius iki pat savo mirties (1899) buvo Vincas Kudirka, po jo žurnalą redagavo Juozas Adomaitis-Šernas, Jonas Kriaučiūnas, Juozas Bagdonas ir kiti. *Varpas* daugiausia laikėsi liberalinės-demokratinės bei nuosaikiai socialistinės pakraipos. Ta pati redakcija 1890–1905 metais leido ir valstiečiams skirtą laikraštį *Ūkininkas*. Abiejuose šiuose leidiniuose buvo ryžtingiau smerkiama carinė priespauda, polonizacija, raginama kovoti dėl demokratinių teisių.

1890 metais pradėtas leisti žurnalas *Žemaičių ir Lietuvos apžvalga* (ėjo iki 1896 metų), subūręs konservatyviają, klerikalizmo pozicijų besilaikančią katalikiškąją inteligentiją. Šis leidinys, niekada ryžtingai nestojęs prieš caro patvaldystę*, vis dėlto gana aštriai pliekė jos rusifikacinę politiką. 1896 metais, dar nesustojus *Žemaičių ir Lietuvos apžvalgos* leidybai, jaunesniosios katalikų dvasininkų kartos pastangomis imtas leisti dar vienas žurnalas *Tėvynės sargas* (ėjo iki 1904 metų). Jo *spiritus movens* tapo Juozas Tumas-Vaižgantas. Didžiausias žurnalo nuopelnas – kovinga antirusifikatoriška propaganda ir agitacija, stengimasis įtraukti plačiuosius valstietijos sluoksnius į sąmoningą kovą prieš rusinimą ir nacionalinį judėjimą. *Tėvynės sargas* buvo leidžiamas didesniu nei kiti lietuviški periodiniai leidiniai – 2000 egzempliorių – tiražu.

XIX amžiaus pabaigoje, įsikūrus Lietuvos socialdemokratų partijai (1896), atsirado ir socialistinė, socialdemokratinė spauda, leidžiama lietuvių ir lenkų kalbomis, tačiau jos vaidmuo Lietuvos visuomenei, palyginti su kitų pakraipų leidiniais, buvo kur kas menkesnis.

Lietuvių nelegalioji, ypač periodinė, spauda skatino plėtoti ir lietuvių grožinę literatūrą, dėjo pamatus literatūrinei bendranacionalinei kalbai, šiuo laikotarpiu galutinai susiformavo ir šiuolaikinės lietuvių rašybos, kuriai pagrindus paklojo Jonas Jablonskis, tradicija: atsisakyta lenkiškos ortografijos, nusiziūrėjus į čekiškąjį lotyniško alfabeto variantą patobulinta lietuviškoji abėcėlė.

Spaudos draudimo metais pasirodė daugiau nei bet kada anksčiau klasikinės originalios grožinės literatūros kūrinių. Atsiskleidė Jono Mačiulio-Maironio poetinis talentas. Jo poezija turėjo milžiniškos

⁶⁷ Ibid., p. 77–79.

* Patvaldystė – aukščiausia, nekontroliuojama, neatsakinga, nerinkta vieno asmens valdžia. (Red.)

reikšmės lietuvių tautinės savimonės tapsmui ir plėtotei. Tautinę savimonę žadino ir Vinco Kudirkos poezija bei satyriniai apsakymai, Julijos Žymantienės-Žemaitės realistinė sociali proza.

Nelegaliojoje lietuvių spaudoje buvo spausdinama ir kitų tautų, pirmiausia kaimynų, grožinė kūryba. Į naujosios lietuvių kultūros apyvartą pagal to meto galimybes buvo intensyviai įtraukiami ir lenkiškai rašiusių XIX amžiaus pirmosios pusės Lietuvos patriotų kūriniai.

Draudžiamos lietuviškos spaudos kelias pas skaitytoją buvo nepaprastai sunkus. Jį bent kiek lengvino Valančiaus laikais nutiestas spaudos platinimo, knygnešių tinklas. Septintojo dešimtmečio pabaigoje ėmė kurtis slaptos draugijos ir kuopelės remti spaudos leidimą bei platinimą. Ypač šios draugijos paplito devintojo dešimtmečio viduryje. Daugiausia tai buvo valstiečių organizacijos, gausiausios iš jų – „Sietynas“, vėliau – Artojų draugija Suvalkijoje⁶⁸. Su nelegaliąja spauda įkliuvusius asmenis griežtai persekiojo caro policija bei žandarai, neretai ir Prūsijos (Vokietijos) valdžia. Ne visa gabenama spauda pasiekdavo skaitytoją. Tačiau Rimanto Vėbros paskaičiavimu, caro valdžia tepajėgė konfiskuoti tik nedidelę dalį (apie 8–10 procentų) iš kelių milijonų užsienyje išleistų ir į Lietuvą atgabentų lietuviškų knygų⁶⁹. Su nelegaliąja spauda įkliuvo apie 2900 asmenų, kai kurie iš jų po keletą kartų⁷⁰. Knygnešiai buvo baudžiami pinigineis bandomis, areštu, kalėjimu ir net tremiami į Rusijos gilumą dvejiems–ketveriems metams. Tačiau, kita vertus, daugeliui tuo užsiimančių profesionalų tai buvo nors ir rizikingas, nelabai pelningas, bet vis dėlto verslas.

Neliko be spaudos ir tik lenkiškai kalbanti bei skaitanti Lietuvos publika. Patenkinti lenkiškos literatūros poreikį tam tikra prasme buvo netgi lengviau. Mat lenkų spaudos leidyba Rusijos imperijoje nebuvo draudžiama, tad nesunkiai, be persekiojimų, pasiekdavo ir Lietuvą. Už Lietuvos ribų leidžiama ir Lietuvoje platinama lenkų spauda dažniausiai negatyviai vertino savarankišką etnopolitinę prasmę lietuvių tautinį sąjūdį, vadino jį litvomanišku, procariniu. Šiuo vertinimu persiėmė ir dauguma tokios spaudos skaitytojų, nemokėjusių lietuviškai. Tai paskatino galutinį daugumos Lietuvos bajorų sulenkėjimą ir sąlygojo lenkų–lietuvių konflikto atsiradimą ir paaštrėjimą. Nuo aštuntojo dešimtmečio viena kita knyga lenkų kalba išeidavo ir Vilniuje.

Su lietuvių spaudos draudimu buvo susijęs ir suintensyvėjęs rytų bei pietryčių Lietuvos slavėjimo procesas. Žinoma, būta ir objektyvių prielaidų: lietuvių ir baltarusių etninio paribio gyventojai daugiau bendravo, kūrė mišrias šeimas. O valdžios vykdomos rusinimo, dvaro ir Bažnyčios (Vilniaus vyskupystėje) varomos polonizacijos politikos sąlygomis anksčiau minėti tarpetniniai kontaktai lėmė, kad paribio lietuviai dažniau pereidavo į vietinę baltarusių kalbą (tarmes), kuria buvo galima susišnekėti ir su rusais, ir su lenkais. Tiesa, tokie suslavėję lietuviai, kaip ir patys baltarusiai, ryškesnės tautinės savimonės neįgydavo, laikė save tiesiog šio krašto gyventojais, „tuteišiais“, čiabuviais. Reikšmės turėjo ir tai, kad šį labiau nuo Rytprūsių nutolusį regioną sunkiau pasiekdavo lietuviška nelegali spauda. Šį teiginį patvirtina ir toks pastebėjimas: kur tarp kunigų, dirbusių Rytų Lietuvos vietovėse, atsirasdavo lietuviybės šalininkų, slaptos lietuviškos spaudos platinimo, daraktorinių mokyklų kūrimo entuziastų, slavizacijos procesas sustodavo. Vadinasi, lietuviybės išlikimas šiaurinėje Švenčionių apskrities dalyje, Ignalinos, Daugėlišio, Tverečiaus, Adutiškio apylinkėse neabejotinai yra tokių čia kunigavusių lietuvių atgimimo veikėjų, kaip Jonas ir Aleksandras Burbos, Silvestras Gimžauskas, nuopelnas.

XIX amžiaus antrojoje pusėje–XX amžiaus pradžioje Lietuvoje buvo leidžiama ir rusiška, daugiausia oficiali spauda, vadovėliai, religinė literatūra, negausi periodika. Pavyzdžiui, Vilniuje 1869 metais išėjo 155 neperiodiniai leidiniai, 1884 metais – 267⁷¹. Oficialusis laikraštis *Vilenskij vestnik* 1864-aisiais vėl buvo surusintas ir tapo nepopuliarus, skaitomas tik valdininkų, ėjo 1000 egzempliorių tiražu, nors buvo skirtas visam vadinamajam Šiaurės Vakarų kraštui, tai yra visai buvusios LDK teritorijai. Dar mažesniu tiražu leisti oficialūs gubernijų laikraščiai (*Gubernskije vedomosti*) Vilniuje, Kaune ir Suvalkuose. Tik 1898 metais išėjo privatus laikraštis *Severo-Zapadnoje slovo*.

⁶⁸ Lietuvos TSR istorija, t. 1, p. 302.

⁶⁹ Vėbra, op. cit., p. 83.

⁷⁰ Lietuvos TSR istorija, t. 1, p. 302.

⁷¹ Ibid., p. 307.

Vilniuje veikė rusų teatras, tačiau ilgą laiką jo repertuarą sudarė vien pramoginiai dramos bei muzikiniai spektakliai. Tik amžiaus pabaigoje scenoje pasirodė rusų ir pasaulinė klasika. Iškilo keletas talentingų rusų aktorių, įsižiebė Veros Komisarževskajos talentas. Vilniuje bei Kaune gastroliavo rusų bei užsienio artistų ir muzikantų trupės. Veikė Rusų muzikos draugijos Vilniaus skyrius. Amžiaus pabaigoje Lietuvoje įsikūrė keletas privačių muzikos mokyklų, kuriose mokslus ėjo ir kai kurie būsimieji lietuvių kompozitoriai, kūrę daugiausia bažnytinę muziką.

Lietuvių teatro bei muzikos vakarai tuomet irgi buvo draudžiami, todėl nuo amžiaus pabaigos ėmė smarkiai plisti vadinamieji klotimų vakarai – nelegalūs mėgėjų vaidinimai. Tautinį teatro ir muzikos meną populiarino lietuvių kultūros draugijos Rygoje (nuo 1881 metų) ir Peterburge (nuo 1893 metų). Jų rengiami vakarai sutraukdavo nemažai šiuose miestuose gyvenančių lietuvių. Pirmasis legalus lietuviškas spektaklis buvo parodytas 1898 metais: tuo metu Kuršo gubernijai priklausiusioje Palangoje mėgėjai suvaidino Antano Vilkutaičio-Keturakio komediją „Amerika pirtyje“.

Merdėjo Lietuvoje, palygina su XVIII amžiaus pabaiga–XIX amžiaus pirmąja puse, ir dailė. Dauguma Lietuvos dailininkų po 1863 metų sukilimo išsiblaškė po įvairius kraštus, kai kurie žuvo. Lietuvoje kūrė tik vienas kitas dailininkas.

Miestų reprezentacinėje architektūroje vėlyvąjį klasicizmą pakeitė istorizmas arba eklektika, nuo XIX amžiaus pabaigos–XX amžiaus pradžios buvo statomos neoromantinės, neogotikinės mūro bažnyčios, šiaip jau miesteliuose ir kaimuose vyravo tradicinė medinė architektūra, tik XIX amžiaus pabaigoje beveik išnyko dūminės pirkios⁷².

Šiek tiek didesnės reikšmės Lietuvos kultūrai turėjo čia veikusių rusų mokslo institucijų, bibliotekų ir muziejų veikla, nors ir tarnavusi rusifikacijai.

1864 metais vietoj uždarytos Vilniaus archeologijos komisijos buvo įkurta Vilniaus archeografijos komisija, kurios tikslas – rengti caro politiką atitinkančias Lietuvos istorijos šaltinių publikacijas. Ši Komisija 1865–1915 metais išleido 39 tomus aktų, liečiančių buvusios LDK teritoriją. Nepaisant idėjinės darbų paskirties, čia buvo paskelbta daug mokslui vertingų šaltinių.

1867 metais buvo įkurtas Rusijos geografų draugijos Šiaurės Vakarų skyrius, kuris organizavo nuolatinius meteorologinius stebėjimus, demografinės, etnografinės, ekonominės-statistinės medžiagos kaupimą. 1875 metais ši draugija surengė pirmąjį Vilniaus gyventojų surašymą, ėmė sudarinėti krašto istorijos, archeologijos ir etnografijos atlasą. Dėl intelektualinių jėgų stokos šios institucijos darbas aštuntojo dešimtmečio pabaigoje apmirė.

Iš ankstesnių mokslo įstaigų iki 1883 metų veikė Vilniaus observatorija. Savo veiklos nenutraukė Vilniaus medicinos draugija, amžiaus pabaigoje turėjusi beveik 200 narių. Ji rūpinosi medicinos pagalbos gyventojams teikimu, propagavo sanitarinę kultūrą, organizavo kovą su epidemijomis.

Po sukilimo caro administracija likvidavo visas senąsias mokyklų bei daugelio vienuolynų bibliotekas. Buvo konfiskuojamos ir privačios bibliotekos, jei jų savininkai buvo prisidėję prie sukilimo, šios knygos (apie 200 tūkstančių tomų) kartu su buvusios Vilniaus universiteto bibliotekos likučiais sudarė naujos, 1867 metais pradėjusios veikti Vilniaus viešosios bibliotekos, beje, turėjusios ir turtingą rankraštyną, pagrindą. 1867–1910 metais biblioteką aplankė bemaž 350 tūkstančių skaitytojų.

Po 1863 metų sukilimo daug vertingų eksponatų neteko Senienų muziejus (buvo išvežti į kitas Rusijos įstaigas), kuris liko veikti prie Vilniaus viešosios bibliotekos. 1901 metais rusifikacijos tikslais buvo įkurtas Muravjovo muziejus, sukaupęs muziejinę ir archyvinę medžiagą apie 1863 metų sukilimo slopinimą.

Imta rūpintis archyvinių šaltinių komplektavimu bei apsauga. 1852 metais buvo įkurtas Centrinis senųjų aktų archyvas, o septintąjį dešimtmetį – Jungtinis Vilniaus įstaigų archyvas. Abu archyvai pirmiausia tarnavo kasdieniniams teismo ir administracijos poreikiams, bet, žinoma, sukaupė ir būsimiems istorikams vertingos medžiagos.⁷³

⁷² Ibid., p. 309–310.

⁷³ Ibid., p. 308–309.

Lietuvių mokslo draugija ir Vilniaus mokslo bičiulių draugija: kultūrinės opozicijos metmenys

Po lietuvių spaudos lotyniškais rašmenimis atgavimo ir po pilietinių teisių suteikimo pačiame 1905 metų revoliucijos įkarštyje mūsų kultūrinio gyvenimo sąlygos radikaliai pakito. Galimybės šviesti savo vaikus gimtąja kalba, savų mokytojų ugdymas, masiškesnė teatrinė, muzikinė veikla, be abejonės, žymėjo kokybinį lietuvių tautos dvasinės raiškos šuolį. Tačiau ypač svarbios buvo Jono Basanavičiaus ir kitų inteligentų pastangos sukurti savą mokslinės veiklos židinį, kuris bent iš dalies kompensuotų aukštųjų mokyklų stygių krašte ir padėtų sutelkti lietuvių intelektualinį potencialą, kuris ėmė kilti atsiradus galimybėms tėvynėje įsidarbinti Rusijos imperijos aukštųjų mokyklų absolventams: inžinieriams, gydytojams, mokytojams, juristams ir t. t. Steigti tokį mokslo židinį susirūpinta jau *Aušros* laikais. Apie tai užuominų randame Jono Basanavičiaus, Jono Šliūpo, Jurgio Zauerveino ir kitų šviesuolių raštuose. Tai buvo labai reikšmingas momentas lietuvių atgimimo kultūros istorijoje, nes rodė pastangas pačioje Lietuvoje burtis mokslo žmonėms, siekimą rinkti ir tyrinėti lietuvių kalbos ir etnografijos, Lietuvos istorijos paminklus. Kartu buvo suvokiamas tam tikras XIX amžiaus kultūros institucijų tradicijos tęstinumas. Tiesioginiais būsimosios Lietuvių mokslo draugijos pirmtakais laikytinos dvi už Lietuvos ribų susikūrusios draugijos. Tai 1885 metais Prūsijoje įsteigta „Birutė“ ir po metų atsiradusi Lietuviškoji mokslo draugystė Amerikoje, šios draugijos, tiesa, dar nebuvo grynai mokslinės, o greičiau bendrakultūrinės tautinės organizacijos, rodžiusios jau tada būtinausias veiklos kryptis. Tiesiogiai Lietuvių mokslo draugijos idėją Basanavičius išplatino 1902 metais *Varpe* ir kituose lietuviškuose laikraščiuose, tačiau jau 1882-aisiais *Lietuviška Ceitunga* buvo paskelbusi tokius Basanavičiaus raginimus:

[...] būtina reikia steigti tokią draugiją, kuri rūpintųsi išlaikyti mūsų brangiąją kalbą, kuri pamažu metai iš metų nyksta ir nyksta, šio mūsų kalbos nykimo priežastis yra ypačiai ta, kad mes neturime savo mokyklų, kuriose būtų mokoma lietuviškai, taip pat neturime kitokių pasaulinių knygų, iš kurių būtų galima mokiniams mokytis ir šviestis [...].⁷⁴

1905-ieji pagaliau atvėrė galimybę realizuoti senas svajones. Aptarus kuriamos draugijos profilį ir kryptį pagaliau buvo susitarta dėl pavadinimo. Basanavičius kartu su Mečislovu Davainiu-Silvestraičiu susitarė imtis leisti būsimos draugijos leidinį *Lietuvių tauta*. Tų pačių metų rugpjūčio mėnesį per vieną lietuvių vakarą-vaadinimą užsimezgsioje kalboje su Jonu Jablonskiu, Pauliumi Matulioniu ir kitais lietuvių inteligentais buvo susitarta dėl Lietuvių mokslo draugijos įstatų parengimo. Bet steigimo reikalai užtruko dar keliolika mėnesių, kol pagaliau 1907 metų balandžio 4 dieną į steigiamąjį susirinkimą atvyko nariai steigėjai Basanavičius, Juozapas Ambraziejus, Gabrielius Landsbergis-Žemkalnis, Pranas Mašiotas, Juozas Bagdonas, Stasys Matulaitis, Petras, Antanas ir Jonas Vileišiai, Davainis-Silvestraitis, Antanas Smetona ir Matulionis. Taip pat susirinko keliasdešimt lietuvių šviesuolių, pasiryžusių tapti Mokslo draugijos nariais: Juozas Tumas, J. Staugaitis, J. Gediminas Beržanskis, Aleksandras Dambrauskas, Kazimieras Šaulys, Vladas Nagevičius, Andrius Domaševičius, Antanas Žmuidzinaičius, Eduardas Volteris ir kiti. Iš susirinkime nedalyvavusių, bet raštiškai pareiškusių norą prisidėti prie Draugijos darbų, paminėtini: rusų profesorius Filipas Fortunatovas, Kazimieras Būga, Augustinas Voldemaras, Kazys Grinius. Iš pradžių į Draugiją įstojo 86 žmonės, tarp kurių buvo ir keletas kitataučių mokslininkų⁷⁵. Tokiu būdu Basanavičiui po ilgų metų svajonių ir vilčių pavyko suburti lietuvių inteligentus į tokią organizaciją, kuri paėmė į savo rankas lietuvių tautinės kultūros ugdymo darbą ir kuri jau tada tikėjosi sulaukti to meto, kada Lietuvių mokslo draugija pavirs į Lietuvos Mokslų Akademiją. Šis įvykis, anot Basanavičiaus biografo Adolfo Nezabitauskio, buvo vienas reikšmingiausių tautos patriarcho laimėjimų. Taip atsirado galimybė „savo veikime prieš akis

⁷⁴ Cituojama iš Adolfo Nezabitauskio, *Jonas Basanavičius*, fotografuotinis leidimas, Vilnius: Vaga, 1990, p. 245.

⁷⁵ *Ibid.*, p. 254.

turėti visuotinį lietuvių tautos ištyrimą *par excellence*⁷⁶. Mokslo draugijos programoje būtent šiam tikslui sutelktas visas dėmesys: imtasi tirti lietuvių kalbą ir tarmes, rinkti dainas ir jų melodijas, patarles, priežodžius, pasakas, fiksuoti etnografinę medžiagą, o svarbiausia – plėtoti antropologinius, archeologinius, archeografinius ir istorinius tyrinėjimus. Tad neišvengiamai prie Draugijos turėjo atsirasti biblioteka ir muziejus.

Pirmosios Mokslo draugijos valdybos pirmininku buvo išrinktas Basanavičius, ėjęs tas pareigas iki pat savo mirties. Draugijos iniciatoriaus ir jos pirmininko pavyzdys anuomet tikrai buvo užkrečiantis. Basanavičius padėjo pamatus bibliotekai, paaukojęs jai 4000 knygų, daugiausia apie senovės tautas, bet nemažai ir lituanistinių retenybių. Šį darbą parėmė kiti: Tumas-Vaižgantas paaukojo 700, Volteris – 900, Prūsijos „Birutės“ draugija – 750, Amerikos lietuvių susivienijimas – 823 knygas. Kilus šiam sąjūdžiui, Mokslo draugijos bibliotekon pateko ir visas Kaunackio saugotas Daukanto palikimas. Tuo pat metu plėtėsi Draugijos archyvas, kuriame buvo sukaupti ir iki mūsų laikų išliko daugelio lietuvių nacionalinės kultūros kūrėjų autografa, jų surinkta lituanistinė medžiaga. Tas pat pasakytina ir apie Mokslo draugijos muziejaus rinkinius, kurie dėl Basanavičiaus, Nagevičiaus, Griniaus ir Tomo Žilinskio dovanų labai praturtėjo.

Dar prieš įsikuriant Draugijai susirūpinta periodiniu mokslo leidiniu, kuriame būtų galima gvildinti lietuvių tautos istorinius, etnografinius klausimus. Tuo tikslu 1907 metais pradėtas leisti labai solidus žurnalas *Lietuvių tauta*, kiek vėliau virtęs oficialiu Lietuvių mokslo draugijos leidiniu. Antrajame visuotiniame Lietuvių mokslo draugijos susirinkime buvo išrinkta redakcinė komisija: Basanavičius, Jablonskis, Kazimieras Jaunius, Vaižgantas, Volteris, Smetona, Voldemaras, vokiečių mokslininkas Adalbertas Bezenbergeris. Dauguma redakcijos narių Vilniuje negyveno, tad visas krūvis rengiant *Lietuvių tautą* teko vėl tam pačiam Basanavičiui. Iš viso žurnalo puslapiuose buvo paskelbta beveik 100 mokslinių studijų ir referatų. Nors ne visos publikacijos buvo gero mokslinio lygio, tačiau visos jos rodė lietuvių nacionalinės kultūros pažangą, aukštos intelektualinės veiklos intensyvėjimo tendencijas, gebėjimą atgaivinti ir įsivautinti senosios Lietuvos kultūrinį palikimą.

Taip pat pabrėžtinai Lietuvių mokslo draugijos siekimas ne tik rūpintis mokslo reikalais, bet ir jį populiarinti. Labai daug nuveikta švietimo srityje. 1909 metais Mokslo draugijos rūpesčiu buvo sudaryta mokyklinių vadovėlių leidimo komisija, į kurią įėjo Basanavičius, Vaižgantas, Jurgis Šlapelis, o kiek vėliau mokytojas Juozas Kairiūkštis. Komisija pradėjo tą darbą, kurį jau po 1915-ųjų labai įspūdingai pratęs kita – Mykolo Biržiškos, Antano Smetonos, Petro Klimo, Augustino Janulaičio ir Kazimiero Bizausko komisija, per penkerius metus įstengusi išleisti 115 vadovėlių vidurinėms mokykloms (tikybos, logikos, psichologijos, lietuvių kalbos, literatūros, matematikos, fizikos, istorijos, gamtos mokslų, lotynų, vokiečių, rusų ir kitų kalbų). Tai akivaizdžiai rodė, kaip po pusšimčio metų persekiojimo lietuvių tauta sugebėjo atskleisti savo kūrybines potencijas ir per keliolika metų sukurti tai, kam kartais prireikia ištiso amžiaus⁷⁷.

Lietuvių mokslo draugija tapo savotiška akademija mūsų inteligentijai, išėjusiai aukštuosius mokslus rusų ar Vakarų Europos universitetuose. Čia jie galėjo grįžti arčiau tautos kamieno, susipažinti su tautinės kultūros palikimu, išmėginti savo jėgas įvairių mokslų srityse. Nemažai žymesnių lietuvių profesorių, mokslo žmonių, politikų ir šiaip šviesuolių buvo Mokslo draugijos auklėtiniai, vėliau nepriklausomoje Lietuvoje užėmę svarbius valstybinius postus ir universiteto katedras.

Tuo pat metu, kai susikūrė Mokslo draugija, Lietuvoje savo veiklą pradėjo keletas kitų mokslo draugijų: žydų, karaimų, geografų ir pati žymiausia iš jų – Vilniaus mokslo bičiulių draugija, įsisteigusi tais pačiais, kaip ir Lietuvių mokslo draugija, 1907 metais. Kaip ir Mokslo draugija, ji buvo veikliausia mokslo organizacija Lietuvoje, palikusi reikšmingų darbų iš mūsų istorijos bei kultūros, daug nuveikusi krašto paminklo saugai⁷⁸. Vilniaus mokslo bičiulių draugija savo ištakas siejo su XIX amžiaus pradžioje veikusiu Vilniaus imperatoriškuoju universitetu, su Vilniaus archeologijos komisijos ir

⁷⁶ Ibid., p. 257.

⁷⁷ Ibid., p. 276.

⁷⁸ Irena Petrauskienė, „Vilniaus mokslo bičiulių draugija (1907–1941)“, in *Mokslo draugijos Lietuvoje*, Vilnius: Mokslas, 1979, p. 76.

Senienų muziejaus veikla. Lietuvių mokslo draugijos įsikūrimas ženklino pasikeitusią Lietuvos etnokultūrinę situaciją, sustiprėjusias naujos generacijos nacionalinės lietuvių inteligentijos potencialas, siekimą nusikratyti polonizuotos LDK kultūros balasto, o Vilniaus mokslo bičiulių draugija stengėsi konservuoti tą palikimą, kuris buvo paveldėtas iš senosios Lietuvos, t. y. išsaugoti lenkiškuosius Lietuvos kultūros pradus, net patį Lietuvos lenkiškumą. Todėl mūsų istoriografijoje ši Draugija kartais vadinama Lenkų mokslo bičiulių draugija arba Vilniaus mokslo bičiulių draugija (lenkų). Tačiau bent jau pirmuoju savo veiklos etapu, ypač iki Pirmojo pasaulinio karo, Draugijos veikla buvo labai artima pilietinei (krajovcų) srovei, o vienas iš jos iniciatorių buvo Liudvikas Abramavičius, priešškai nusiteikęs lenkų nacionalistų – endekų – pretenzijoms. Jis savo leidžiamame laikraštyje pritarė lietuvių tautiniam judėjimui, kovojo prieš lenkų nacionalizmą, siekė draugiškų lietuvių ir lenkų santykių⁷⁹ ir pilietinės jų santarvės. Abramavičius artimai bendravo su Mykolu Römeriu, kaip ir jis, piktinosi Józefo (Juzefo) Pilsudskio politika ir koroniažų (t. y. Lenkijos Karalystės gyventojų) ekspansija į Lietuvą. Tik po Pirmojo pasaulinio karo ir Vilniaus okupacijos Vilniaus mokslo bičiulių draugija tapo grynai lenkiška organizacija, nors ir tada tokie asmenys, kaip Mykolas Brenšteinas, kiek atitolęs nuo Draugijos Abramavičius, iš dalies Marianas Zdziechovskis neleido šiai Draugijai tapti tiesioginiu Lenkijos valdžios įrankiu Lietuvos polonizacijos politikoje. Turint visa tai galvoje ir atsižvelgiant į Draugijos sudėtį, tiksliau būtų ją vadinti „Lietuvos lenkų“ arba „lietuvių–lenkų“ institucija.

Lietuvių mokslo ir Vilniaus mokslo bičiulių draugijų interesų ratas buvo panašus: istorijos, archeologijos, etnografijos, paminklotyros, lingvistikos ir folkloro tyrinėjimai bei jų publikavimas. Tačiau požiūris į Lietuvą, į jos praeitį ir ateitį skyrėsi. Vilniaus mokslo bičiulių draugija prieš akis turėjo senąją LDK, unijos ryšiais ir kultūrinės polonizacijos saitais prišlietą prie Lenkijos, lenkiškąją Lietuvą. Jos nuostatuose taip nusakomas draugijos tikslas: „[...] globoti mokslo žinias ir literatūrą lenkų kalba, konkrečiau – tyrinėti krašto gamtą, etnografiją, istoriją, ekonomiką ir statistiką.“⁸⁰ Buvusios LDK istorijos tyrimas traukė ne vieną mokslui bei kultūrai atsidavusį asmenį, besidomintį Rytų Europos istorijos problemomis. Draugijos veiklai pritarė ne vien lenkų, bet ir kitų Europos šalių mokslininkai, nes daugelį jų domino buvusios LDK istorija. Iki tam tikro laipsnio su Draugijos tyrimo kryptimi sutapo ir kai kurių Lietuvių mokslo draugijos narių – Römerio, Andriaus Domaševičiaus, Vaclovo ir Mykolo Biržiškų – įsitikinimai. 1910 metų gegužės 16 dieną visuotiniame Vilniaus mokslo bičiulių draugijos susirinkime garbės nariu buvo išrinktas ir žymusis lietuvių kalbininkas Jonas Jablonskis. Kiek vėliau taip pagerbtas buvo ir dailininkas bei archeologas Tadas Daugirdas. Draugijos sesijose pranešimus skaitė Römeris, Janulaitis. Buvo ir daugiau inteligentų, kurie tuo pat metu priklausė abiem draugijoms: J. Tšebinskis, S. Okuličius, E. Lopacinskis, Stanislovas Narutavičius.

Vos įsikūrusi Vilniaus mokslo bičiulių draugija nusiuntė savo įstatus Mokslo draugijai, norėdama tapti kolektyvine jos nare. Oficialiai nuo 1908 metų pradžios Mokslo bičiulių draugija buvo laikoma Lietuvių mokslo draugijos nare, kuri tokiomis pat teisėmis įstojo į Vilniaus mokslo bičiulių draugiją. Oficialiai viena kitos narėmis draugijos išbuvo iki pat joms užsidarant.

Nors etnokultūrinė ir etnopolitinė abiejų draugijų orientacija skyrėsi, tačiau nuo pat pradžių jos tapo savotiškomis varžovėmis dėl kultūrinio paveldo identifikacijos, dėl įtakos Lietuvos visuomenėje, ypač bajorijoje. Tie patys objektai, tie patys dvarų archyvai ir paveikslų kolekcijos, tos pačios šeiminių relikvijų ir tie patys Vilniaus ar Trakų pilių griuvėsiai domino ir vieną, ir kitą draugiją. Basanavičiui pavyko įtikinti Belvederio savininkus Burbas, o Vaižgantui ketūniškius Jokubauskius perduoti savo dvarų archyvus Lietuvių mokslo draugijai, paaukoti knygų ir paveikslų Draugijos muziejui. Taip į Draugijos rinkinius iš Ketūnų dvaro pateko Daukanto ir Valančiaus portretai, o Burbos bibliotekai paaukoko 150 knygų. Daugelis dvarininkų dalijo savo šeiminius archyvus tiek Lietuvių mokslo draugijai, tiek Vilniaus mokslo bičiulių draugijai kaip teisėtoms senosios LDK kultūros paveldo saugotojoms, betgi daugumos Lietuvos bajorų simpatijos linko Vilniaus mokslo bičiulių draugijos link.

⁷⁹ Ibid., p. 80.

⁸⁰ „Ustawa Towarzystwa przyjaciół nauk w Wilnie“, in *Rocznik towarzystwa przyjaciół nauk w Wilnie*, t. 1, 1908, p. 165.

Panaši konkurencija klostėsi ir paminklosaugos srityje. Štai archeologas, labai prieštarinai pagarsėjęs lietuvių–lenkų santykių aiškinimosi byloje Vandalinas Šukevičius 1908 metų balandžio 8 dieną žyriam kraštotyriininkui, gydytojui Wladisławui Zahorskiui (Vladislavui Zahorskiui) rašė, kad niekaip nesiseka organizuoti Trakų pilies griuvėsių apsaugos, kurios ėmėsi Mokslo bičiulių draugija:

Bažnyčių statybai ir restauravimui aukos pilasi kaip iš gausybės rago. Prieš keletą metų, kai Trakų griuvėsių apsaugos projektas pamažu ėmė konkretėti, advokatas J. Vileišis prašė šį dalyką atiduoti į jų rankas. Ir galbūt lietuviai jį būtų atlikę geriau negu mes, jie turi daugiau patriotizmo, daugiau energijos [...].⁸¹

Yra pagrindo panašiai vertinti visą stambiausių Lietuvos mokslo draugijų veiklą iki Pirmojo pasaulinio karo. Su dvaru, su visuomenės turtinguoju sluoksniu labiau susijusi Vilniaus mokslo bičiulių draugija buvo materialiai turtingesnė ir telkė gausėnes intelektualines pajėgas, tačiau jos veikla atsidūrė savotiškoje kryžkelėje tarp archajiško LDK pilietybės pajautimo ir naujų nacionalinių idėjų. Prieš jų akis nuolat kilo dilema: su kuo ir prieš ką? Išduoti Lietuvos praeitį ir prarasti šaknis, tėvynę, susiliėti su Karūnos lenkais, skirtumus nuo kurių visą XIX amžių jautė Lietuvos bajorai, ar nutraukti senuosius ryšius su Lenkija, kurios kalbą ir tradicijas kadaise perėmė ta pati bajorija? Tai buvo skausminga problema, o norėję turėti ir viena, ir kita, troškę būti ir lenkais, ir lietuviais, – ir vienu, ir kitu buvo atstumiami, vadinami išdavikais – kaip atsitiko Rōmeriui.

Lietuvių mokslo draugijos veikloje taip pat nestigo panašių problemų. Mėginant atsiriboti nuo lenkų, nuo lenkiškos kultūros ir šios nuostatos laikantis tiriant praeities reiškinius, neretai būdavo atsisakoma to LDK kultūrinio palikimo, kuris yra bendras ir mums, ir lenkams. Čia objektyviai slypėjo Vilniaus mokslo bičiulių draugijos darbų reikšmė ateičiai. Ši Draugija išsaugojo palikuonims tai, ką galbūt per sunku buvo teisingai įvertinti XX amžiaus pradžioje, bet visiškai įmanoma XX amžiaus pabaigoje.

Kita vertus, Lietuvių mokslo draugija rėmėsi naujomis jėgomis ir neabejojo dėl tikslų, kurių siekė beatodairiškai, net sunkiausiomis sąlygomis. Šioje kultūrinėje opozicijoje abi draugijos skynė kelią į Lietuvos praeitį, skirtingai ją interpretuodamos. Tačiau būtent šioje opozicijoje formavosi naujoji lietuvių istoriografija, archeologija ir kitos nacionalinės mokslo disciplinos. Konkurencinė kova spartino lietuvių tautinės identifikacijos procesą, o Vilniaus mokslo bičiulių draugijos mokslinės publikacijos nuolat versdavo lietuvių nacionalinės kultūros puoselėtojus laikyti tam tikros pozicijos vertinant praeities įvykius.

Lietuvių dailės draugija ir kitos kultūrinės organizacijos

1907 metų rugsėjo 2 dieną Vilniuje įvyko steigiamasis Lietuvių dailės draugijos susirinkimas, užbaigęs kelerių metų pastangas suburti meninę lietuvių inteligentiją. Nors ir gana siauros paskirties, Lietuvos visuomenėje ji sukėlė nemažą šurmulį, pranokusį net Lietuvių mokslo draugijos įkūrimo atgarsius. Gal tai lėmė XIX amžiaus pabaigoje–XX amžiaus pradžioje tarp intelektualų paplitęs tikėjimas kreacinėmis meno funkcijomis, tikėjimas, kad menas išgelbės pasaulį ir kad nacionalinės kultūros tapsmas be pasauliui aktualios meninės kūrybos nėra įmanomas. O gal tas sujudimas kilo dėl dvarininkų ir turtingų miestelėnų konservatyvumo, kuriems lietuviybė, tautinio atgimimo idealai vis dar atrodė tik „litvomaniški miražai“. Kita vertus, dailė, architektūra daugeliui XX amžiaus pradžios lietuvių veikėjų atrodė tam tikros kultūrinės prabangos arba kultūrinio sotumo dalykai, apie kuriuos, anot jų, buvo dar anksti kalbėti visuotinio atsilikimo sąlygomis. Toks požiūris atsiskleidė Lietuvių dailės draugijos įkūrimo išvakarėse, kuomet buvo rengiama pirmoji lietuvių dailės paroda Vilniuje. Surengti parodą anuo metu nebuvo lengva, juo labiau kad nė vienas iš organizatorių neturėjo tokio darbo patyrimo. Tarp atskirų lietuvių visuomenės grupių kilo įvairiausių konfliktų, štai klerikalinės pakraipos *Šaltinio* ir *Nedėldienio skaitymų* redakcijos ignoravo parodos komiteto veiklą, nespausdino skelbimų, raginančių dailininkus prisidėti prie parodos. *Vilniaus žinioms* – pagrindiniam Dailės

⁸¹ Cituojama iš Petrauskienė, op. cit., p. 137.

draugijos ir pirmosios parodos organizatorių propaguotojui – papriekaištavus minėtoms redakcijoms, *Šaltinis* 1906 metų gruodžio 6 dieną paskelbė teologijos profesoriaus Prano Būčio straipsnį, kuriame atsikirsta, jog *Vilniaus žinios* reklamuoja „daugybę nerealių sumanymų ir projektų“. Tokiu buvo laikomas ir Lietuvių dailės draugijos projektas. Būčys įrodinėjo, kad lietuviams dar per anksti rūpintis daile, nes šiuo metu „duonos ir mokslo reikalai tėvynei pirmesni už dailės žibučius... Žmonėms dailė tik tada teturi rūpėti, kada jų puodas užviręs“⁸². Tačiau organizacinis darbas vyko, į organizacinio komiteto kasą po truputį plaukė aukos.

Pačios Draugijos idėjos autoriumi daugelis, net Žmuidzinavičius, vienas aktyviausių jos kūrėjų, laikė skulptorių Petrą Rimšą. Straipsnyje „Reikalinga lietuvių dailės mylėtojų draugija!“ jis rašė:

Lietuvių dailininkų – skulptorių ir teptorių – šiandien yra apie pora desėtkų. Jie išsiblaškę po visus svieto kampus, užtat apie juos menkai tėra žinoma. Daugiausia jie yra Vakarų Europos akademijose: Krokavoj, Paryžiuje, Miunchene ir kitur. Gyvenimas jų ten – kaip ir apskritai studentų – yra gana ypatingas, juo labiau kad pinigškos sąlygos beveik pas visus yra gana menkos, pas kitą supuvusio dvylekio kišenėje nerasi, tačiau jis gyvuoja ir kruta [...]. Taigi pagerinti lietuvių dailininkų egzistenciją ir pakelti Lietuvoje tą originališką-tautišką bei bažnytinę dailę būtinai reikalinga viršminėtoji draugija. [...] Kas galima negalima, bet visuomet būtų galima surengti mums, lietuviams, dailininkams – skulptoriams, teptoriams, – Vilniuje, mūsų sostapilyje, parodą. Tam meiliai pritaria Vilniaus lietuviai, reikale padėtų. Čia užkvietum ir kaimų drožikus, kur galima užtikti gana originališkų darbų.⁸³

Pirmoji lietuvių dailės paroda tam tikra prasme padėjo įkurti Draugiją, nes paaiškėjo, kas prijaučia šiam sumanymui. Savo ryžtu ir nuoširdžiu darbu parodos rengėjai įveikė visas kliūtis. 1907 metų sausio 9 dieną Vilniuje, Antakalnyje esančiuose Petro Vileišio namuose, buvo iškilmingai atidaryta Pirmoji lietuvių dailės paroda. Joje dalyvavo 19 dailininkų ir 4 architektai, eksponavę 213 kūrinių. Be to, dar buvo pateikti 235 liaudies meno kūriniai: audiniai, mezginiai, drožiniai ir kitkas. Iš viso parodoje buvo apie 500 eksponatų.

Pirmąją lietuvių dailininkų darbų ekspoziciją, veikusią iki vasario 15 dienos, aplankė apie 2000 žiūrovų. Turėta ir materialinio pasisekimo: parduota paveikslų ir skulptūrų už 1700 rublių, o liaudies meistrų darbų – už 270 rublių. Apskaičiavus visas išlaidas ir pajamas paaiškėjo, jog paroda davė 181 rublį pelno, kuris buvo paskirtas Lietuvių dailės draugijai steigti⁸⁴. Aktyviausi Draugijos steigėjai buvo tie patys parodos organizacinio komiteto nariai ir pačios parodos dalyviai: Rimša, Žmuidzinavičius, Mikalojus Konstantinas Čiurlionis, Antanas Jaroševičius. Lietuvių dailės draugijos populiarumą visuomenėje kėlė tolydžio plėtėjanti jos veikla. Draugija kasmet rengė lietuvių dailės parodas, kurios, nors ir nesukeldavo tokios euforijos kaip pirmoji, tačiau rodė, kad tokios parodos yra reikalingos. Praturtėjęs Draugijos išdui, nuo 1909 metų pradėta rengti ir dailės kūrinių konkursus. Pažymėtina, kad konkursus Draugija skelbė ir muzikos kūriniams. Taip pat imta rūpintis savo muziejaus steigimu. Visa tai kartu su Lietuvių mokslo draugijos laimėjimais ir planais subrandino Tautos namų statybos būtinumą. 1910 metais dvi stambiausios Lietuvos kultūrinės organizacijos – Lietuvių mokslo draugija ir Lietuvių dailės draugija – nutarė kartu statyti Vilniuje rūmus, kuriuose ketinta įkurdinti biblioteką, muziejų, paskaitų ir susirinkimų sales, abiejų draugijų valdybas. Čiurlionis įsivaizdavo, kad tokiuose rūmuose būtinai turėtų būti koncertų ir teatro salės. Šiam reikalui buvo paskelbta rinkliava, o 1912 metų rugsėjo 27 dieną už surinktus pinigus buvo įsigytas nemažas sklypas Tauro kalne. Deja, prasidėjęs karas sutrukdė pradėti Tautos namų statybos darbus.

Lietuvių dailės parodų organizavimas, apskritai Lietuvių dailės draugijos veikla itin paspartino inteligentijos etninę poliarizaciją. Klausimas, dalyvauti ar nedalyvauti parodoje, daugeliui ano meto žymių menininkų, dirbusių tiek lietuvių, tiek lenkų kultūroms, buvo labai skausmingas. Architektas ir skulptorius Antanas Vivulskis, Varšuvos dailės mokyklos profesorius Kazimieras Stabrauskas ir kiti, prisidėję prie Dailės draugijos veiklos, ne visada palankiai būdavo įvertinami lenkų inteligentijos. Kaip mokslo srityje, taip ir dailėje, vyko tam tikras lenktyniavimas. Kaip savotiška alternatyva Lietuvių

⁸² Jonas Umbrasas, Eglė Kunčiuvienė, *Lietuvių dailininkų organizacijos 1900–1940*, Vilnius: Vaga, 1980, p. 11.

⁸³ Petras Rimša, „Reikalinga lietuvių dailės mylėtojų draugija!“, *Vilniaus žinios*, nr. 63 (381), 1906.

⁸⁴ Umbrasas, Kunčiuvienė, op. cit., p. 11–12.

dailės draugijai netrukus buvo įsteigta Vilniaus dailės draugija. Į Vilniaus dailės draugiją susibūrė rusų, lenkų, žydų tautybių Lietuvos dailininkai, bet jos nariais tapo ir kai kurie Lietuvių dailės draugijos veikėjai – Čiurlionis, Rimša, Žmuidzinaičius, Sofija Gimbutaitė. Pastaroji kartu su Čiurlioniu net buvo išrinkta į pirmąją šios Draugijos valdybą⁸⁵.

XX amžiaus pradžios Lietuvos kultūriniam gyvenimui didelės įtakos turėjo ir kitos kultūrinės institucijos. 1905 metais Vilniuje buvo įsteigta kultūros draugija „Vilniaus kanklės“, kurios tikslas – propaguoti muzikinius ir dramos kūrinius. „Vilniaus kanklės“ pirmininkavo ir veikalus režisavo Gabriėlius Landsbergis-Žemkalnis. Jo rūpesčiu 1906 metais buvo pastatyta Miko Petrausko opera *Birutė*, kitų kūrinių. Prie „Vilniaus kanklių“ prisijungus Lietuvių savišalpos draugijos chorui ir artistų rateliui, draugija pasivadino „Kanklių“ draugija. „Kanklių“ chorui vadovavo Juozas Tallat-Kelpša, vėliau – Čiurlionis.

1908 metais Vilniuje susikūrė „Rūtos“ klubas, kurio tikslas buvo kultūriškai šviesti Vilniaus ir Rytų Lietuvos lietuvius. 1909 metais „Rūta“ savo salėje surengė 86, o 1910-aisiais – 89 vaidinimus⁸⁶. Dramos veikalų parinkimui vadovavo speciali komisija, į kurią įėjo Mykolas Biržiška, Juozas Grigaitis, Kazys Alyta, Antanas Rucevičius, Augustinas Janulaitis, Antanas Žmuidzinaičius, Jonas Strazdas, Adolfas Vėgėlė, Jurgis Šlapelis ir Antanas Sleževičius. 1911 metais Draugija pradėjo leisti žurnalą *Teatras*.

1910 metais Vilniaus dramos mylėtojai įkūrė Artistų sąjungą, kitais metais virtusią Vilniaus artistų bendrove. Per porą metų buvo pastatyta daugiau nei trisdešimt dramos kūrinių.

Iki Pirmojo pasaulinio karo plėtėsi organizuotas kultūrinis gyvenimas ir kituose Lietuvos miestuose. Kaune aktyviausia buvo „Dainos“ draugija, savo veiklą pradėjusi dar spaudos draudimo metais ir 1905-aisiais jau turėjusi apie 500 narių ir nuosavą salę. Šiauliuose ėmė veikti „Varpas“, o Panevėžyje „Aidas“, organizavę vaidinimus. Užnemunėje labiausiai pagarsėjo Marijampolės „Šviesa“.

Organizuoto kultūrinio gyvenimo plėtotė pačiose įvairiausiose srityse per keletą porevoliucinių kiek ramesnio darbo metų rodė, kad Lietuvos visuomenėje vyksta esminiai pokyčiai. Vincas Trumpa labai taikliai yra pastebėjęs, kad dėl to intensyvaus darbo „Lietuva kultūriškai tapo nepriklausoma gerokai anksčiau, negu ji pasidarė politiškai nepriklausoma. [...] Štai kur galbūt yra ano meto padėties paradoksalumas.“⁸⁷

Pridurtume – ir ypatinga reikšmė bei grožis.

Egidijus Aleksandravičius, Antanas Kulakauskas, *Carų valdžioje: Lietuva XIX amžiuje*, Vilnius: Baltos lankos, 1996, p. 247–307.

⁸⁵ Ibid., p. 16.

⁸⁶ Pranas Čepėnas, *Naujųjų laikų Lietuvos istorija*, t. 1, Chicago: Išleido dr. Kazio Griniaus fondas, 1977, p. 486.

⁸⁷ „Į platesnius horizontus“, in Vincas Trumpa, *Lietuva XIX amžiuje*, Chicago: Algimanto Mackaus knygu leidimo fondas, 1989, p. 124.